

кард. мувофиқи Созишномаи мазкур Туркия артишу амалдорони худро аз он ҷо пас хонд. Фаронса, Австро-Венгрия, Англия ва Германия расман ба таваҷҷӯхи ҳукумати Италия расониданд, ки аз тарафи Италия забт карда шудани Либияро эътироф мекунанд. Лекин либиягӣҳо шартҳои Созишномаи сулҳи Лозаннаро рад карда, силоҳи худро ба замин нагузоштанд. Артиши Италия ҷанги худро бар зидди халқи Либия давом доданд, то ки ноҳияҳои дохилии ин давлатро забт кунанд. Вале баъди оғози Ҷанги якуми ҷаҳони онҳоро ватандӯстони Либия аз мамлакат пеш мекарданд. Италиявӣҳо танҳо дар баъзе ноҳияҳои наздизоҳилии Либия истода тавонистанду халос.

Тунис. Тунис давлати аввалини араб буд, ки дар давраи империализм ба мустамлика табдил ёфтааст. Барои ишғоли ин давлат Фаронса ва Англия бо ҳамдигар рақобат мекарданд. Дар солҳои 70-уми асри XIX ба ин рақобат Италия низ ҳамроҳ мешавад. Соли 1871 кӯшиши Италия барои бо роҳи осоишта ба даст даровардани иҷозатномаи иҷора бенатича баромад.

Сармоядорони Фаронса, ки кайҳо боз ба иқтисоди Тунис сармояи худро ворид сохта, заминҳои зиёдро кашода гирифта ва иҷораҳои ғоиданок ба даст дароварда буданд, боисрор ҷидду ҷаҳд мекарданд, ки ин мамлакатро ба ниммустамликаи Фаронса табдил диҳанд. Масъалаи Тунис дар Конгресси байналхалқии Берлин гузошта шуд. Дар ин конгресс дар амал тақсими империяи Усмониён сурат гирифт. Ба Фаронса бо таклифи Германия ғайрирасмӣ иҷозат дода шуд, ки Тунисро забт намояд. Бо ин кор Германия рақибии европавӣ худ Фаронсаро то дараҷае дар муқобили Италия гузошт. Аз тарафи дигар, гузашткунӣи Тунис ба Фаронса барои Англия ғоиданок буд. Дар арафаи ишғоли Миср Англия намехост, ки Фаронса бо вай рақобат кунад. Рақибони Фаронса дар ишғоли Тунис империяи Усмониён ва Италия буданд. Лекин Фаронса, ки ба зӯрии худ боварӣ дошт, ба мавқеи ин ду давлат аҳамияте ҳам намедод.

Ҳамин тариқ, соли 1881 Фаронса Тунисро ишғол мекунад. Моҳи майи соли 1881 бей аз хавфи маҳрум шудан аз тоҷу тахт маҷбур шуд, ки ба матни шартномаи пешакӣ тайёр кардашудаи фаронсавӣҳо имзо гузорад. Ҳарчанд дар ин шартнома ибораи “пуштибонӣ” истифода шуда бошад ҳам, санади мазкур шартномаи ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Тунисро ифода мекард. Тунис ҳуқуқи сиёсати мустақилонаи

байналхалқиро аз даст дод. Бейи Тунис ӯҳдадор шуд, ки бе розигии Фаронса ба ягон созишномае, ки моҳияти байналхалқӣ дорад, имзо намегузорад.

Моҳи июни соли 1881 бей дар бораи он, ки Фаронса дар муносибати Тунис бо давлатҳои дигар “миёнарави ягона аст”, амри худро интишор кард.

Таслимшавии бейи Тунис дар мамлакат қаҳру қазаби оммаро ба вуҷуд овард. Дар натиҷа шӯриши калоне ба амал омад, ки он тамоми Тунисро фаро гирифт. Аксарияти аскарӯ афсарҳо бе ҷанг ба тарафи шӯришчиён мегузаштанд. Дар ин шӯриш намоёндагони ҷамоаи динии марабутҳо, ки шиори “ҷанги муқаддас”-и зидди Фаронсаро эълон карда буданд, саҳми калон гирифтанд. Муборизаи артиши Фаронса бар зидди шӯришчиён якҷанд моҳ давом кард. Баъди он ки маркази шӯриш Қайравон гирифта шуд, нуқтаҳои муқовимат дар Шимол ва Маркази Тунис шикаст хӯрданд. Бо вуҷуди ин дар ҷануби Тунис мубориза бар зидди фаронсавиҳо то охири ҳамон сол давом кард.

Баъди паҳши шӯриш фаронсавиҳо ба ташкил намудани сохтори давлатии мустамликавие шурӯъ карданд, ки дар Тунис ҳукмронии сармояи Фаронсаро таъмин намояд. Моҳи июни соли 1883 Созишномаи нави Фаронсаю Тунис ба имзо расид, ки дар он бори аввал дар муносибати Фаронса бо ин давлат калимаҳои “Фаронса ҳокимиятро дар Тунис пурра ба ихтиёри худ мегирад” истифода бурда шуданд. Соли 1884 Комиссияи байналхалқии молия барҳам дода шуда, корҳои марбут ба молияи Тунис ба ихтиёри резиденти кулли Фаронса дода шуд. Бо ҳамин дар амал дар Тунис тамоми ҳокимият ба ихтиёри намоёндаи кулли Фаронса гузашт.

Алҷазоир. Моҳи марти соли 1871 эълон карда шудани Коммунаи Париж дар Алҷазоир ҳаракати нави инқилобиро ба вуҷуд овард. Худи ҳамон моҳ ин мустамликаи Фаронсаро шӯриши калони озодихоҳона фаро гирифт. Шарқии Алҷазоирро шӯриши қабилаҳои арабҳо ва барбарҳо фаро гирифт. Ба он ҳокими яке аз вилоятҳои ин ҷо Муҳаммад Мукронӣ роҳбарӣ мекард. Қариб 30 қабила дар зери итоати ӯ буд. Биноан Мукронӣ метавонист бар зидди артиши Фаронса то 25 ҳазор нафар аскар гун кунад. Моҳи апрел артиши фидоён аллакай қисми зиёди мамлакатро ба даст дароварда, гарнизонҳои калони фаронсавиҳоро муҳосира карданд. Истилогарони европавӣ ба таври оммавӣ аз шаҳру

дехоти мамлакат фирор мекарданд. Шӯришгаронро чамоан ислонии Раҳмония дастгирӣ мекард.

Баъди дар оғози моҳи майи соли 1871 халок гардидани Муҳаммад Мукронӣ фармондеҳи артиши фидоӣ ва роҳбари шӯриш ба ихтиёри бародари Мукронӣ – Аҳмад бу Мизраг мегузарад. Пешвоёни Раҳмония ба душман таслим шуданд. Фаронса қувваҳои худро якҷанд маротиба зиёд карда, ба ҳучуми ҷавобӣ гузашта, моҳи июли соли 1871 нерӯҳои асосии шӯришгаронро торумор кард. Соли 1872 Аҳмад бу Мизраг силоҳи муборизаро ба замин гузошт.

Дар оғози асри ХХ режими мустамликавии Фаронса дар Алҷазоир боз ҳам мустаҳкамтар карда шуд.

Марокаш. Ҳанӯз дар асри XVIII Фаронса ва Испания бо султони Марокаш созишнома баста, ҳуқуқҳои тоҷирон ва намояндагони ин давлатҳоро васеъ карданд. Дар қаламрави Марокаш Австро-Венгрия, Англия, ИМА, Нидерландия, Белгия ва баъзе давлатҳои дигар низ ҳуқуқҳои таслимқорӣ гирифтанд. Лекин дар ишғол кардани Марокаш Фаронса ғаълтар буд. Вай аз соли 1870 сар карда минтақаҳои ба Алҷазоир ҳамсарҳади Марокашро паси ҳам забт мекард. Вале ба амалӣ шудани нақшаи Марокашро забт кардани Фаронса давлатҳои абарқудрати дигари Европа муқобилият нишон медоданд. Барои ҳамин оид ба масъалаи Марокаш соли 1880 дар Мадрид конференсияи байналхалқӣ баргузор гардид. Иншироқчиёни он “истиклолият”-и Марокашро қафолат доданд. Дар баробари ин қарор карда шуд, ки дар идораи ин давлат бе иҷозати тарафҳои манфиатдор ягон тағйироте даровардан мумкин нест. Ин конференсия қарордоди умумиро қор карда баромад, ки он режими таслимқуниро нисбат ба Марокаш васеъ кард. Бо ин қарордод ҳуқуқи ба даст даровардани замин дар Марокаш ва дар ин мамлакат доштани моликияти ғайриманқулно ҳамроҳ карданд. Ҳамин қисмати қарордод нисбати ҳамаи иштироқчиёни конференсия паҳн карда шуд, аз он ҷумла нисбати Германия, Португалия ва Русия ҳам. Конференсияи соли 1880-и Мадрид дар амал макоми ниммустамликавии Марокашро тасдиқ намуд.

Соли 1887 Англия, Италия, Австро-Венгрия, Испания ва Германия созишномаи дигарро ба имзо расониданд, ки бар зидди даъвоҳои Фаронса нисбати Марокаш равон карда шуда буд. Дар навбати худ Фаронса ишғоли Марокашро вазифаи

наздиктарини худ ҳисобида, охири асри XIX – оғози асри XX барои амали шудани ин мақсад тайёрии фаъолонаи дипломатиро оғоз намуд.

Муборизаи Фаронса барои ба пуштибонии худ даровардани Марокаш то соли 1912 идома ёфт. Ҳамон сол султони Марокаш Мулай Ҳафид маҷбур шуд ба шартномае имзо гузорад, ки он пуштибонии Фаронсаро бар Марокаш муқаррар менамуд.

Муқаррар намудани пуштибонии Фаронса Марокашро на танҳо аз истиқлолият маҳрум кард, балки якпорчагии онро низ аз байн бурд. Мувофиқи Созишномаи соли 1912-и Фаронса ва Испания минтақаи шимолии Марокаш таҳти пуштибонии Испания қарор гирифт.

Вале халқи Марокаш ба режими мустамликавии ватани худ тан наодо, муборизаи озодихоҳонаро давом мебуд. Ба империалистони Фаронса лозим омад, ки бар зидди халқи Марокаш муддати дуру дароз ҷанги хунхорона барад, то ки ин давлатро ба худ тобеъ кунонад.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. БАНКИ ХОРИҶИИ МИСР

...Дар мамлакат банкҳои бузургтарини хориҷӣ шӯъбаҳои худро мекушоданд. Ҳамин тариқ, соли 1856 “Банки Миср” (англисӣ) таъсис меёбад. Баъд соли 1860, “Банки гаравмонӣ” (сармояи Фаронса) кушода мешавад. Сипас, соли 1864 “Банки Англияю Миср” ва соли 1865 банки Оттоман яке аз шӯъбаҳои худро дар Миср мекушояд.

2. ШИРКАТҲОИ ВОРИДОТӢ

Ҷ. Планета ва К. Соли 1853 таъсис ёфтааст. Ин ширкат дар Магата ва Мансур марказҳои пахтаозуқунии сохта, дар ноҳияҳои Мисри Боло ва Мисри Поён пахтапарварӣ агентҳои харидкунии ва дар ҳамаи мамлакатҳо, ки пахта истеҳсол менамоянд, намояндагӣ мекушояд.

В. Торнел ва Писарон. Соли 1860 таъсис ёфтааст.

Хуррами Вепашӣ ва К. Соли 1862 дар Искандария таъсис ёфтааст. Он дар Ливерпул, Манчестер, Бостон, Женева ва ҳамаи мамлакатҳо, ки пахта истеҳсол мекунанд, намояндагӣ кушодааст.

Ширкати Линдемани. Соли 1864 таъсис ёфтааст.

Мор ва Фендерл. Соли 1869 таъсис ёфтааст. Дар Шабин-эл-Канатир завод ва дар ҳамаи марказҳои бофандагӣ намояндагӣ дошт.

3. ҚАРЗИ ДАВЛАТИИ МИСР (БА ҲИСОБИ ҲАЗ. Ф.-СТ)

НОМИ БАНКҲО	МАБЛАҒИ НАСИЯИ ВОМБАРГ	МАБЛАҒИ НАҚД ГИРИФТАИ ҲУКУМАТ
1862 "Фрюлинг ва Гошен"	3, 293	2640
1864 "Фрюлинг ва Гошен"	5704	4864
1865 "Англисню мисрӣ"	3388	2750
1866 "Фрюлинг ва Гошен"	3000	2640
1867 "Оттоман"	2080	1793
1868 "Оппенгейм"	11890	7913
1870 "Бишофсхайм"	7143	5000

4. ҚОНУН ДАР БОРАИ ТАЪСИСИ ВОРИСИ ТАХТИ ТУНИС АЗ 15 ШАВВОЛИ СОЛИ 1277 (28 АПРЕЛИ СОЛИ 1861)

Қонуни мазкурро ҳамчун конституцияи аввалини Тунис шуморидан мумкин аст.

БОБИ I. ДАР БОРАИ ШОҲЗОДА ВА ХОНАДОНИ ҲУСАЙНИҲО

Моддаи 1. Ҳокимияти шохзодагон хонадони Хусайниҳо бо назардошти анъаноти синусолии дар шохӣ қабулгардида мерос гузашта мешавад. Танҳо дар сурате, ки агар меросхӯр аз ҳокимият даст кашад, меросхӯри дуюмин ин ҳуқуқро ба даст мебарорад.

Моддаи 3. Сардори давлат дар як вақт сардори хонадони шох буда, аз болон шохзодагон ва шохдухтароне, ки ба ҳайати хонадон дохиланд, ҳукм дорад ва ягон нафари онҳо бе розигии ӯ соҳибхитӣер ва соҳиб молликӣят нестанд...

Моддаи 4. Сардори давлат ҳамчун сардори хонадони подшоҳ, вазифагон аъзоёни онро муқаррар мекунад... Дар навбати худ онҳо ба ӯ ҳамчун фарзандон ба падар итоат мекунад.

Моддаи 5. Шохзодагон ва шохдухтарони хонадони подшоҳ бе иҷозати сардори давлат ақди никоҳ баста наметавонанд.

БОБИ II. ДАР БОРАИ САРДОРИ ДАВЛАТ

Моддаи 12. Сардори давлат бо ёрии вазирон идораи сиёсии шохиро иҷро менамояд.

Моддаи 13. ӯ ба қисмҳои ҳарбии баҳрӣ ва пиёдаиҷом роҳбарӣ мекунад. сулҳ менамояд, дар бораи иттифок ва тиҷорат шартнома ба имзо мерасонад.

Моддаи 14. ӯ ашхоси ваколатдорро хоста гирифта, таъйин мекунад ва агар зарур шуморад, аз вазифа сабуқдӯш менамояд.

Моддаи 15. ӯ ҳуқуқи афв қарданро дорад, ба шарте ки ин қор ҳуқуқи ҳақ қасро поймол накунад.

БОБИ IV. ВАРАҚАИ АЪЗОЁНИ ОИЛАИ ПОДШОХ

Моддаи 29. Аз даромади давлатӣ ба маблағи 1.200 ҳазор риал барои сардори давлат ҷудо карда мешавад.

Моддаи 30. 66 ҳазор риал барои ҳар як шоҳзодани хонадор, 6 ҳазор риал барои ҳар як шоҳзодани мучарраде, ки дар тарбияи волидонашон мебошанд, 12 ҳазор риал барои ҳар як шоҳзоде, ки то хонадоршавӣ аз падар یتим мондааст, 20 ҳазор риал барои ҳаман шоҳдухтарҳои шавҳардор ва бевамонда, 3 ҳазор риал барои шоҳдухтарҳои мучарради падардор, 8 ҳазор риал барои ҳар як беваи шоҳзодани фавтида муқаррар карда мешавад.

Ғайр аз ин як маротиба ба маблағи 15 ҳазор риал барои тӯи ҳар як шоҳзода ва 50 ҳазор риал барои тӯи ҳар як шоҳдухтар ҷудо карда мешавад.

БОБИ XIII. ДАР БОРАИ ХОРИЦИЁНЕ, КИ ДАР ШОҲИГАРИИ ТУНИС СУКУНАТ ДОРАНД

Моддаи 105. Барои иҷрои анъанаҳо ба ҳама хорициёне, ки дар Тунис сукунат доранд, озодихон пурра ваколат дода мешаванд.

Моддаи 106. Ягон нафари онҳо барои эътиқодҳои динӣ таъқиб карда намешаванд, дар пайравӣ ба дини худ ва ё ихтиёри қабул кардани дини дигар озод мебошанд.

Тағйири дин миллат ва ҳуқуқҳои онҳоро тағйир намедихад.

Моддаи 110. Ба хорициёне, ки дар Тунис сукунат доранд, дар масъалаи истеҳсол ҳамон ҳуқуқҳо ва шароитҳое дода мешаванд, ки ба тунисӣён дода шудаанд.

Моддаи 112. Хорициёне, ки дар Тунис сукунат доранд, мисли раияти Тунис ба тичорати дохилӣ ва хориҷӣ машғул шуда метавонанд.

5. БА МИСР ЗАДА ДАРОМАДАНИ АНГЛИЯ

3 июни соли 1882 флоти Англия ба гулулаборонкунии қалъаю истеҳкомҳои Искандария шурӯъ кард. Флоти англис 8 киштии зиреқлӯш, 2 киштии артиллерӣ, 3 киштии разведкачӣ, 81 киштии торпедазани дорон 69 тӯпи андозаи миёнагон қалон, 88 тӯпи андозаи миёнагон миёнаю хурд ва 70 тӯпҳои думӣ дошт. Ҳаёти флоти душман аз 5700 нафар одам иборат буд. Гарнизони Искандария 7500 нафар аскарони балтаълимгирифтаро ташкил мекард. Баъди якҷанд соати тирборонкунии артиллерияи англисҳо ҳамаро ба ҳок яксон кард. Дар шаҳр сӯхтор ба амал омад. Ин ҳолат мисриёноро мачбур сохт, ки аз ғташқушони ҷавобӣ даст кашанд.

Мувофиқи суханҳои муҳбири “Дейли Телеграф”, ки маълумотро аз як араби аз Искандария гурехта гирифтааст... талафоти мисриён бузург аст. Аскарон ва соқинони фавтида на камтар аз 2000 нафар мебошанд. Аҳоли дар бораи фирор намудан фикр ҳам карда буд. Фармондеҳи англис Сеймур эълон дошт, ки танҳо қалъаҳо гулулаборон карда мешаванд. Вале бар хилофи ин ваъда то наздикии соати 10 гранатаҳое, ки ба истеҳкомҳо партофта шуда буданд, ба ҳар ҷо-ҳар ҷои шаҳр афтада, роҳгузарҳоро куштаю хонаҳоро валангор карданд...

6. БҶҲРОНИ ЯКУМИ МАРОКАШ (1905 – 1906)

(Аз нутқи Вилгелми II дар Танҷер 31 март с. 1905)

«Ман имрӯз ба назди султони соҳибихтиёр меравам. Боварӣ изҳор менамоем, ки Марокаш дар зери ҳокимияти мустақили султон бе ягон инҳисор ва гасбкунӣ дар асосҳои баробарии пурра барои рақобати осоиштаи ҳаман давлатҳо озод мемонад. Сафари ман ба Танҷер мақсад дорад ва ман мехоҳам аз тамоми қувваҳои дар ихтиёрамбуда бо катъияти тоҷ истифода бурда, манфиатҳои Германияро дар Марокаш бо муваффақият дифоъ намоям. Султони катъиян шоҳи мустақил шуморида, дар бораи усулҳои таъмини ин манфиатҳо танҳо бо худӣ ӯ маслиҳат мекунам».

7. КОНФЕРЕНСИЯИ АЛХЕСИРАСИ СОЛИ 1906

(Аз санади кулли Конференсияи байналхалқии Алхесирас, ки 25 март (7 апрел)-и соли 1906 ба имзо расидааст)

Баъди дар Танҷер баромад кардани Вилгелми II ҳукумати Германия дар бораи эътироф накардани Созишноми Англияю Фаронса онд ба Марокаш расман эълон намуда, даъвати конференсияи байналхалқиро тақозо кард. Таҳдид аз ҷониби Германия ҳукумати Фаронса ро маҷбур сохт, ки ба даъвати ҷунин конференсия розӣ шавад. Конференсияи Алхесирас аз 15 январ то 7 апрели соли 1906 баргузор гардид. 11 давлати Европа, ИМА ва Марокаш иштироккунандагони ин конференсия буданд. Дар масъалаи политсияи Марокаш дар конференсия муборизаи тезу тунд ба амал омад. Германия аз тарафи давлатҳои дигар дастгирӣ наффта, аз ҷиҳати дипломатӣ саҳт шикаст хӯрд. Фаронса ба дастгирии Англия ва Русия тақя карда, ғолиб баромад. Ҳарчанд Созишноми ба Марокаш ба имзорасида ба соҳибистиклолии султони ин мамлакат оварда расонид, лекин Фаронса (бо ҳамроҳии Испания) дар амал дар қорӣ аз болои политсияи Марокаш қорӣ намудани назорат ба муваффақият ноил гардид.

БОБИ 1. ЭЪЛОМИЯ ДАР БОРАИ ПОЛИТСИЯИ МАРОКАШ

Моддаи 1. Политсия таҳти ҳокимияти олии Аълоҳазрат султон мемонад. Вай аз ҳисоби мусулмонҳои Марокаш ташкил карда мешавад...

Моддаи 3. Барои ташкил намудани ин қор ва ёрӣ ба султон аз тарафи ҳукуматҳо... афсарҳо ва унтер-афсарҳои испанӣ ва фаронсавӣ ба ихтиёри ӯ (яъне султон. Шарҳи Т. 3.) политсия фиристонда мешавад.

САНАҲОИ МУҲИМ

МИСР

1831-1833 — қанги якуми Миср ва Туркия

1839-1841 — қанги дуюми Миср ва Туркия

1941-1876 — “даврани консулӣ”-и идораи Миср

1849 — соли вафоти Муҳаммад Алӣ – хидеви Миср

- 1849-1854 — солҳои ҳукмронии Аббоси I – хидеви Миср
- 1854-1863 — солҳои ҳукмронии Саид – хидеви Миср
- 1854 — аз тарафи соҳибкори фаронсавӣ Фердинанд Лессепс барои сохтани Канали Суэте гирифта шудани иҷозатнома
- 17.X.1869 — ба истифода дода шудани Канали Суэте
- 2.V.1876 — аз тарафи хидеви Миср Исмоил имзо карда шудани қонун дар бораи ташкили Хазинаи ошқорони қарзи Миср
- 2.V.1878 — ба истеъфо рафтани кабинети вазирони Миср
- 1880 — мурочиати гурӯҳи афсарон дар зери роҳбарии Аҳмад Арабӣ (Арабпошо) ба вазири ҳарбӣ
- 1.1881 — мурочиати дуҷуми афсарон таҳти роҳбарии Арабпошо – ин дафъа ба шӯрои вазирон
- 1882 — Искандария, Канали Суэте ва Қохираро ишғол кардани аскарҳои шӯришбардошта бо сардории Арабпошо
- 1882 — шикасти шӯриши Арабпошо ва ба мустамликаи Англия таъдир ёфтани Миср

МАМЛАКАТҲОИ НИМҚАЗИРАИ АРАБИСТОН

- 1871 — пуштибони нимқазираи Қатар эълон гардидани Англия
- 1872 — ба мустамликаи Туркия таъдир ёфтани Яман
- 1873 — ба султонҳо ва шайхҳои Уммонӣ Шартномавӣ шартномаҳои нави асоратовар бастанани Англия
- 1880 — ба Англия тобеъ шудани Баҳрайн

СУДОН

- 1857 — гуломфурӯширо манъ кардани ҳукумати Миср
- 1869 — дар зери парчами Миср ба Судон ташкил намудани экспедитсияи ҳарбии Англия
- 1877 — генерал-губернатори Судон таъйин карда шудани Гордон
- 1879 — аз тарафи Гордон паҳш карда шудани шӯриш дар Баҳр, Алғазал ва Дарфур
- 1881 — таҳти роҳбарии Маъданӣ тамоми Судонро фаро гирифтани шӯриш

- 1883 — Кордофанро ишғол кардани маҳдичиён
 Охири 1883 — артиши хидеви Мисрро торумор карда, вилояти Дарфурро ишғол кардани маҳдичиён
 Оғози 1884 — ба сифати генерал-губернатор ба Судон баргаштани Гордон
 1898 — шикаст хӯрдани маҳдичиён
 1899 — ба зери ҳокимияти якҷояи Ангелия ва Миср даромадани Судон.

ЛУБНОН

- 1909 — розигӣ додани Русия ба забти Либия аз ҷониби Италия
 1911 — дар байни Туркия ва Италия барои Либия сар задани ҷанг
 X.1912 — дар байни Италия ва Туркия баста шудани Созишномаи Лозанна

ТУНИС

- V.1881 — Тунисро ишғол кардани Фаронса
 VI.1881 — дар муносибатҳои Тунис миёнарави ягона эълон карда шудани Фаронса
 VI.1883 — ба мустамликаи Фаронса табдил ёфтани Тунис
 1884 — бархам дода шудани Комиссияи Байналхалқии Молия

АЛҶАЗОИР

- III.1871 — ташкилҳои Коммунаи Париж, дар Алҷазоир дар зери роҳбарии Муҳаммад Мукронӣ ба амал омадани шӯриш
 V.1871 — ҳалок гардидани Муҳаммад Мукронӣ
 VII.1871 — торумор гардидани шӯришгарон
 1872 — аслиҳаро ба замин гузоштани Аҳмад бу Мизраг, роҳбари нави шӯриш

МАРОКАШ

- 1870 — оғози аз тарафи Фаронса паси ҳам ишғол карда шудани минтақаҳои Марокаши бо Алҷазоир ҳамсарҳад

- 1880 — конференсияи байналхалкии Мадрид оид ба Марокаш
- 1880 — ба давлати ниммустамлика табдил ёфтани Марокаш
- 1887 — аз чониби Англия, Италия, Австро-Венгрия, Испания ва Германия бо Марокаш бастанӣ шартномае, ки хилофи даъвоҳои Фаронса буд
- 1912 — тахти пуштибонии Фаронса ва Испания қарор гирифтани шимолии Марокаш

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Англия Мисрро кай ва чӣ тавр ишғол кард? 2. Дар бораи ҳаракати миллию озодихоҳии халки Миср нақл кунед. 3. Нисбати сохтмони Канали Суэс чӣхоро медонед? 4. Дар бораи шӯриши халки Миср тахти роҳбарии Аҳмад Арабӣ (Арабпошшо) маълумот диҳед. 5. Англия Мисрро кай ба ниммустамликаӣ худ табдил дод? 6. Сурия, Лубнон, Фаластин ва Ироқ кай ва чӣ тавр ба ниммустамликаӣ давлатҳои империалистӣ Европа табдил ёфтаанд? 7. Кадом давлатҳои ҳамонвақтаи араби нимҷазираи Арабистонро медонед? 8. Ба мустамликаҳои давлатҳои империалистӣ табдилёбии давлатҳои нимҷазираи Арабистон кай ва чӣ тавр сурат гирифт? 9. Ба ниммустамликаӣ Англия табдилёбии Судон чӣ хел оғоз ёфт? 10. Барои ба мустамликаӣ худ табдил додани Судон Англия кадом ҳилаю найрангҳоро истифода бурд? Гордон кӣ буд? 11. Дар бораи ҳаракати муковиматнишондиҳии озодихоҳонаи халки Судон дар зери роҳбарии Муҳаммад Аҳмад (Махдӣ) чӣхоро медонед? 12. Кай Судон ба ниммустамликаӣ Англия табдил ёфт? 13. Дар бораи рафти ба тобеияти давлатҳои абарқудрати Европа гирифтӣ шудани Либия, Тунис ва Алҷазоир маълумот диҳед? 14. Барои ба худ тобеъ кардани Либия, Тунис, Алҷазоир кадом давлатҳои империалистӣ чидду ҷаҳд мекарданд? Кадоми ин се давлатро давлатҳои империалистӣ аз худ карданд? 15. Давлатҳои империалистӣ барои ба зери итоати худ даровардани Марокаш дар байни худ чӣ тавр рақобат мекарданд? Оқибат дар ин рақобат Марокаш ба мустамликаӣ кадом давлат мубаддал гардид? 16. Аз ҳуҷҷатҳои марбут ба Миср чӣ хулоса баровардан мумкин аст? Аз ҳуҷҷатҳои марбут ба давлатҳои дигари араб чӣ? 17. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 51. ҲАБАШИСТОН

Рақобат барои ҳукмронӣ дар Ҳабашистон. Мубориза барои дар Ҳабашистон ҳукмронӣ кардан дар байни ҳокимони се вилоят сурат гирифт. Яке аз онҳо ҳокими Вага ва Ласта Гобазне буд. Вақте ки артиши англисӣ ба Мағдала ҳучум мекард, ин ҳоким аз вазъияти қулай истифода бурда, аввал музофоти Бегамдор ва баъд музофоти Дембейро ишғол намуда, мавқеи худро дар Ҳабашистони Марказӣ мустаҳкам карда, барои тоҷу тахти негуси негестӣ довталаби асосӣ мешавад.

Довталаби дигари тоҷу тахти Ҳабашистон Касай ном дошт. Ӯ барои бар зидди негус Фёдор мубориза бурдан ба англисҳо дастӣ ёрӣ дароз мекунад. Ба ивази ин ёрӣ экспедитсияи англисӣ хангоми Ҳабашистонро тарк намудан ба Касай 850 милтиқ, 40 ҳазор тир, 28 бочка борут ва якчанд тўпхона тақдим кард. Ин тўпфа бартариин Касайро бар рақибонаш таъмин намуд.

Ҳокими сеюми довталаби тоҷу тахти мамлакат Менелик ба шумор мерафт. Ӯ шоҳи Шоа буд. Дар аввал мубориза асосан дар байни Касай ва Гобазне сурат гирифт. Баъди он ки ин ҳокимони аз тарафи негус Фёдор аз мулкхояшон маҳрум ва ба ҳабе партофташуда озод шуданд, мубориза барои тоҷу тахти мамлакат тезу тунд мешавад. Барои ба мақсади худ ноил шудан ҳокимон ба зери парчами яке аз ҳамин се ҳокими бонуфуз дохил мешуданд. Аксарияти ҳокимони Ҳабашистони Марказӣ ба тарафи Гобазне гузаштанд. Ӯ 60 ҳазор нафар аскар дошт. Гобазне тавонист, ки тавассути ин лашкар вилоятҳои Амхара, Ласта, Ваг ва музофоти калони Гочамро ба даст дарорад. Моҳи апрели соли 1868 вай худро бо номи Такла Георгия негуси Ҳабашистон эълон намуд. Соли 1872 бар зидди Касай ба мубориза шурӯъ намуда, ният дошт, ки шаҳри Адуаро аз рақибии худ кашида гирад. Вале азбаски Касай дар ихтиёри худ лашкари 12-ҳазорнафараи нисбат ба лашкари Гобазне хуб мусаллаҳшуда дошт, дар ин задухӯрд голиб баромад. Гобазне асир афтод. Баъди ин Касай ба Аксум меравад ва бо номи Иоҳаннеси IV негуси Ҳабашистон (солҳои 1872 – 1889) тоҷузори мешавад. Менелик бошад, то ин вақт аллакай негуси негестӣ, яъне унвони императори Ҳабашистонро қабул карда буд. Иоҳаннеси IV хост, ки бар зидди ин рақибии пурзӯри худ ҳам ба ҷанг дарояд, вале ба Ҳабашистон зада даромадани артиши Миср ба амалӣ шудани ин ният ҳалалдор шуд. Баъди торумори

тачовузкорони мисрӣ Иоханнеси IV артиши худро ба муқобили Менелик равон кард. Менелик аз ӯ шикаст хӯрда, маҷбур шуд, ки Иоханнесро негуси Ҳабашистон эътироф карда, аз унвони негуси негестӣ даст кашад. Ҷавобан ба ин Иоханнеси IV бо нишони ризоият ва аз байн бурдани душманӣ Менеликро ҳамчун шоҳи Шоа шинохт ва бо ӯ дар Ҳабашистони Ҷанубии то ҳол забтношуда доираи нуфузро тақсим кард.

Муборизаи давлатҳои империалистии Европа барои забти Ҳабашистон. Баҳори соли 1884 ҳукумати Англия бо мақсади нерӯҳои маҳдичиёни Судонро ба Ҳабашистон ҷалб намудан ва артиши англисии дар муқосираи шӯришгаронбударо ҳалос кардан чораҳои зарурӣ андешид. Англия намоёндагони худро ба назди Иоханнеси IV равон мекунад. Дар ин ҷо англисҳо созишномаеро ба имзо расониданд, ки мувофиқи он Иоханнеси IV ӯҳдадор шуд, ки барои дифои истеҳкомҳои дар қад-қадӣ сарҳадҳои шимолӣ ва шимолу шарқии Ҳабашистон будаи англисҳо дастӣ ёрӣ дароз мекунад. Лашкари Ҳабашистон маҳдичиёнро аз ин истеҳкомҳо зада гардонида, гарнизонҳои Англияро озод карданд. Ана, ҳамин тавр Ҳабашистон ба ҷанги нолозими зидди маҳдичиёни Судон кашида шуд.

Дар айни замон англисҳо розӣ шуданд, ки бандари ягонаи баҳрии Ҳабашистон – Массауа ба Италия супорида шавад. Баъди ин италиявӣҳо ба дарунтари мамлакат даромада, аз шимол ба мулкҳои негус Иоханнеси IV таҳдид менамуданд. Италиявӣҳо дар мубориза бар зидди Иоханнеси IV пинҳонӣ бо Менелик забон як карданд. Мулкҳои Иоханнес дар муқосира монданд: аз шимол Италия ҳуҷум кард, аз ғарб – маҳдичиён, аз тарафи ҷанубу ғарбӣ – қабилҳои данакил, ки онҳоро италиявӣҳо ба ин ҳуҷум рӯҳбаланд мекарданд. Лашкари Менелик бошад, дар наздикии сарҳадҳои ҷанубии мамлакат мустақар буд. Маҳдичиён ба дарунтари Ҳабашистон даромада, соли 1887 Гондарро ишғол намуда, қисми зиёди музофоти Дамбейяро хароб карданд. Соли оянда онҳо ҳуҷуми худро аз нав такрор карданд, лекин ин дафъа аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ – Микаэл, Мангашӣ ва Алула торумор карда шуданд. Дар яке аз муқоробаҳо Иоханнеси IV захми марговар бардошт. Дар чунин шароити мушкил дар байни ҳокимони Ҳабашистон ягонагию ваҳдат вучуд надошт.

Аввали соли 1887 италиявӣҳо аз нав ба Ҳабашистон ҳуҷум карданд, вале дар муқоробаи назди Догалӣ шикаст хӯрда, маҷбур

шуданд, ки ба ҷониби бандари Массауа ақибнишинӣ кунанд. Баъди ин шикаст италиявиҳо артиши худро ба Эритрея равон карданд. Акнун артиши Италия бо ҳамроҳии гарнизони пешакӣ дар сарҳадҳои ҳамонҷони Ҳабашистон ҷойдошта ба 25 ҳазор нафар расид. Дар баробари ин ҳукумати Италия соли 1888 намоёндаи худ Антонеллиро ба назди ҳокими Шоа – Менелик равон карда, иброз дошт, ки ӯро ҳамчун негуси Ҳабашистон эътироф мекунад ва тайёр аст, ки ба ӯ барои мубориза бар зидди Иоханнеси IV ёрии ҳарбӣ пулӣ фиристонанд. Ба ивази ин ёрӣ Менелики II бояд мулкҳои Асмара ва Керенаро вогузор мекард. Менелик таклифи италиявиҳоро қабул кард, вале ба муқобили Иоханнеси IV барнахост. Аз ҷониби Иоханнеси IV ҳам бар зидди Италия ҷанг накард. Яъне мавқеи бетарафиро ихтиёр кард.

Соли 1889 Менелики II бо Италия дар бораи дӯстӣ ва тиҷорат шартнома бааст. Мувофиқи ин санад ӯ аз тарафи англисҳо истило карда шудани Эритреяро эътироф намуд. Барои гузашткунӣ Эритрея Ҳабашистон аз Англия 38 ҳазор милтиқ ва 20 тӯпхона тӯхфа гирифт ва мувофиқи қарордоди иловагӣ Англия ба Менелики II ба маблағи 4 млн. ф.-ст. вомбарг дод.

Баъди соли 1889 дар ҷанги зидди маҳдичиён ҳалок гардидани Иоханнеси IV ба тахту тоҷи негуси негестии Ҳабашистон Менелики II соҳиб шуд. Ба ӯ муяссар гардид, ки муттаҳидкунӣ Ҳабашистонро, ки Фёдори II оғоз карда буд, давом дода, қаламрави зерӣ иттиҳоди худро боз ҳам васеътар кунанд. Охира-охира аксарияти вилоятҳо ва қабилҳои Ҳабашистон ҳокимияти Менелики II-ро эътироф карданд. Вале солҳои 90-ум Италия ба муқобили Ҳабашистон аз нав ҳуҷуми густурдаи худро оғоз намуда, ба ин раванд ҳалал расонид. Дар муҳорибаҳои сершумори ин ҷанг гоҳ як тараф ва гоҳ тарафи дигар дастболо мешуд ва ниҳоят соли 1896 дар Адуа артиши Ҳабашистон сипоҳи Италияро торумор кард. Худи ҳамон сол ҳайати вакилони Италия ба пойтахти нави Ҳабашистон ш. Аддис-Абеба (он соли 1887 асос ёфтааст) омада, ба Созишномаи сулҳ имзо гузошт. Аз рӯи ин созишнома Ҳабашистон ҳамчун давлати соҳибистиклол эътироф карда шуд. Сарҳади Ҳабашистон муваққатан (то муайянкунӣ ниҳони он) аз тариқи хати демаркатсионӣ қад-қадӣ дарёи Мареб муқаррар карда шуд. Аз Ҳабашистон шикаст хӯрдан барои Италия вазнин афтод. Он маҷбур шуд, ки ба ин давлат 10 млн. лир говони ҷанг ҳам бидиҳад.

Дар мубориза бар зидди Италия Ҳабашистон пинҳонӣ аз Фаронса ёрӣ мегирифт. Ба ивази ин некӣ соли 1894 Фаронса аз Менелики II барои сохтмони роҳи оҳан иҷозатнома гирифт. Додани ин иҷозатнома маънои онро дошт, ки дар сиёсати хориҷии худ Ҳабашистон бештар ба сӯи Фаронса майл мекунад.

Баъди шикаст хӯрдани Италия муттаҳидкунии Ҳабашистон ба охир расид.

Дар баробари ба Ҳабашистон сар даровардани сармояи Фаронса Менелики II барои пасттар кардани мавқеи он ба Англия низ гузашт мекард. Барои ҳамин ӯ аз сохтани иншооти гидротехникии Фаронса дар кӯли Тана даст кашид. Мувофиқи Созишномаи байни Ҳабашистон ва Судон аз 15 майи соли 1902 чунин иншоотхоро минбаъд танҳо бо розигии генерал-губернатори Судон сохтан мумкин буд. Ин созишнома сарҳади байни Ҳабашистон ва Судонро низ муайян намуд. Ҳабашистон ба англисҳо иҷозат дод, ки дар мамлакат роҳи оҳани Судонро бо Уганда пайваस्तкунанда созанд. Фишори минбаъдаи англисҳо ба он оварда расонд, ки моҳи апрели соли 1905 Менелики II иҷозатномаи сохтмони роҳи оҳани ширкати фаронсавиро бекор кард.

То оғози Ҷанги Якуми ҷаҳонӣ Ҳабашистон объекти талоши Англия, Фаронса, Италия ва Германия мешавад. Дар ин мамлакат давлатҳои империалистии Европа минтақаи муайянеро ба даст медароварданд. Инчунин барои дар Ҳабашистон мавқеи бештар пайдо намудан дар байни худ рақобат ҳам мекарданд. Аз соли 1908 сар карда муносибатҳои Ҳабашистон бо Фаронса нисбат ба давлатҳои дигари номбурда бештар мешавад. Маҳз барои ҳамин Ҳабашистон барои сохтмони роҳи оҳан ба ин давлат иҷозатнома медиҳад.

МАЪҲАЗ ВА САНАДҲО

ШИКАСТИ ИТАЛИЯ ДАР ҶАНГИ ЗИДДИ АБИССИНИЯ (ҲАБАШИСТОН) СОЛИ 1896

Соли 1896 қӯшиши Абиссинияро забт кардани Италия бебарор анҷом ёфт. Дар задухӯрди назди Адуа корпуси италиявии генерал Баратери пурра торумор карда шуд. Италиявӣҳо дар ин задухӯрд то 11 ҳазор, аз он ҷумла, ду генерал ва қариб 250 афсар, бо ҳамроҳии ба асоратафтодагон тахминан 14 500 аскар 300 афсар, яъне 75 фоизи ҳаёти корпусро талаф доданд. Ин шикаст ба нақшаҳои мустамликиӣ ва оғӯи эътибори ҳарбии Италия зарбаи марғовар зад. Ҳукумати Италия маҷбур шуд ба шартномаи имзо гузорад, ки он истисноияти Абиссинияро эътироф мекард. Моҳи 4 ин шартнома сарҳади

нави байни Абиссиния ва Эритрея Италияро муқаррар кард. Баъди як сол аҳдномае ба имзо расонда шуд, ки мувофиқи он якҷанд округи аз ҷиҳати стратегӣ муҳим бояд ба ихтиёри Абиссиния мегузаштанд. Вале ҳукумати Италия ин аҳдномаро тасдиқ накард.

Дар поён матни мухтасари Созишномаи сулҳи байни Италия ва Ҳабашистон (Абиссиния)-ро мисол меорем, ки он 26 октябри соли 1906 ба имзо расидааст.

Моддаи 1. Қатъи ҳолати ҷангӣ, “яъне сулҳ ва дӯстии абадӣ” дар байни тарафҳо...

Моддаи 3. ...Италия истиклолияти қотееона ва бегуфтуғуи империи Ҳабашистон, ҳамчун давлати соҳибихтиёр ва мустақилро эътироф мекунад.

Моддаи 4. ...Аз ҳамин рӯз сар карда дар зарфи як сол вакилони ваколатдор ... (тарафҳо) тавассути қарордоди дӯстона сарҳадҳои ниҳонро муқаррар мекунанд. То он вақте ки ин сарҳадҳо ҳамин тариқ муқаррар карда мешаванд, ҳар ду тараф розианд, ки ҳолати қаблан вучуддошта (статус-кво анте)-ро риоя кунанд.

Моддаи 5. То он замоне, ки ҳукумати Италия ва Ҳабашистон сарҳадҳои ниҳони худро мувофиқи ризоияти байниҳамдигарӣ муқаррар мекунанд, ҳукумати Италия ӯҳдадор мешавад, ки заминҳоро ба ягон давлати сеюм воғузур намекунад. Дар сурате, ки агар Италия бо хоҳиши худ аз ягон қисми қаламрави ба вай тааллуқдошта даст кашад, пас онро ба Ҳабашистон медиҳад...

САНАҲОИ МУҲИМ

- IV.1868 — худро бо номи “Такла Герогис” негуси Ҳабашистон эълон кардани Гобазие
- 1872 — ба муборизаи зидди Касай оғоз кардани Гобазие
- 1872-1889 — солҳои дар Ҳабашистон негус, яъне император будани Иоханнеси IV
- 1884 — ба назди Иоханнеси IV барои ба имзо расонидани созишнома омадани намояндагони Англия
- 1884 — ба Ҳабашистон ҳучум кардани артиши Италия ва бебарор анҷом ёфтани он
- 1887 — ба Ҳабашистон бори дуюм ҳучум кардани артиши Италия
- 1887 — Гондари Ҳабашистонро ишғол кардани маҳдичиён
- 1888 — намояндаи худ Антонеллиро ба назди ҳокими Шоа – Менелик II равон кардани Италия
- 1887 — бино ёфтани шаҳри Аддис-Абеба, пойтахти нави Ҳабашистон
- 1889 — бо Италия шартномаи дӯстӣ бастанани Менелики II.

- 1894 — барои сохтмони роҳи оҳан дар Ҳабашистон аз Менелики II иҷозатнома гирифтани Фаронса
- 1896 — дар наздикии Адуа артиши Италияро торумор кардани қўшунҳои Ҳабашистон
- 15.V.1902 — дар кӯли Тана акнун танҳо бо розигии Судон имконпазир будани сохтмони иншоотҳои гидротехникӣ
- IV.1905 — аз тарафи Менелики II бекор карда шудани иҷозатномаи сохтмони роҳи оҳани ба ширкати Фаронса додашуда
- 1908 — беҳтар шудани муносибатҳои Ҳабашистон бо Фаронса. Ба Фаронса додани иҷозатномаи сохтмони роҳи оҳан

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Рақобат барои ҳукмронӣ дар Ҳабашистон дар байни кихо сурат гирифт? 2. Оё дар оғози ин рақобат Англия иштирок дошт? 3. Дар бораи Такла Георгис ва Иоханнеси IV чиро медонед? 4. Дар бораи муборизаи давлатҳои империалистии Европа барои забт кардани Ҳабашистон нақл кунед. 5. Махдичиён кистанд? Қадом давлат онҳоро бар зидди Ҳабашистон истифода мекард? 6. Италия ба муқобили Иоханнеси IV чӣ тавр мубориза мебуд? 7. Чаро ҳокимони Ҳабашистон дар аввали мубориза аз хориҷиён ва алаҳхусус аз Италия шикаст мехӯрданд? 8. Дар бораи ғалабаи Менелики II бар Италия нақл кунед. 9. Дар рафти мубориза бар зидди истилогарони Италия ва баъди шикасти онҳо муносибатҳо дар байни Ҳабашистон ва Фаронса чӣ хел сурат гирифтанд? 10. Оё давлатҳои империалистии Европа ба Ҳабашистон сар дароварда тавонистанд? 11. Аз мавзӯи хулоса бароред.

§ 52–53. МАМЛАКАТҲОИ ЧАНУБТАРИ САҲРОИ КАБИР ВА АФРИКАИ ЧАНУБӢ

Забткорихон мамлакатҳои империалистӣ. Африкаи чанубтари Саҳрои Кабирро одатан ба се хати аз Укёнуси Атлантик ва Укёнуси Ҳинд тўлкашида тақсим мекунанд: Судон (Ғарбӣ ва Шарқӣ), Африкаи Тропикӣ (Ғарбӣ ва Шарқӣ), Африкаи Чанубӣ ва қазираи Мадагаскар.

Дар нимаи дуюми асри XIX ва махсусан дар чоряки охирини ин аср дар байни мамлакатҳои абаркудрати европавӣ тақсимооти мустамликавии ин минтақаҳо хеле муташанниҷ сурат мегирад. Дар зери замини ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Ҷануби Африка захираҳои бешумори ашёи хоми қиматбаҳо, аз он ҷумла, алмос ва тилло ҳобида буданд. Ғайр аз ин саноати сармоядорони Европа ба бозорҳои нав эҳтиёҷ дошт. Барои дар муддати кӯтоҳ ва харҷи ками маблағ ворид намудани ашёи хоми африкавӣ ва молҳои европаиро ба ҷойҳои дурдасттарин бурда расонидан зарур буд, ки дар ин ҷо роҳҳои оҳану шохроҳҳо, бандарҳою анборҳо сохта шаванд. Ҳамаи ин ба соҳибони заводҳои маъдангудозӣ ва мошинсозии давлатҳои абаркудрати Европа барои бо тезӣ афзудани даромад дурнамон умедбахш мекушоданд.

Дар мубориза барои тақсимооти Африка, Англия ва Фаронса рақибони ҳамдигар буданд. Баъди чанде ба қатори ин давлатҳо Германия, Белгия, Италия ва ИМА низ дохил гардиданд.

Дар солҳои 60-уми асри XIX ширкатҳои европавӣ дар наздикии ҷои бо ҳам якшавии дарёҳои Ваал ва Норинҷӣ қонҳои алмос ва тилло ёфтанд. Аз Европа одамоне ба ин ҷо меомаданд, ки орзӯ доштанд сангҳои қиматбаҳо ва пораҳои тиллоро ёфта, зуд бой шаванд. Бо ҳамин сабаб тиллоқобону заршӯйҳои европавӣ дар ҷойҳои ноободи Африкаи Ҷанубӣ сокин шуда, шаҳру бошишгоҳҳои аз он хурдтари муҳочирони европавиро бунёд мекарданд. Камберли ва Иоҳаннесбург аз қабилҳои ҳамин шаҳрҳо буданд.

Империалистони англис барои он ҷидду ҷаҳд мекарданд, ки аз Кейптаун то Қоҳира мустамликаҳои бисёр ишғол кунанд. Дар ин роҳ рақибони асосии Англия Португалия ва ҷумҳуриҳои бурҳо буданд. Англия мустамликазабткунии худро ҳам дар самти шимолӣ (дар мамлақати зулусҳо) ва ҳам дар шимолу ғарбӣ (дар Бечуаналенд) амалӣ карда, мехост, ки тавассути мулкҳои худ Норинҷӣ ва Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубӣ (Трансваал)-ро муҳосира кунад. Охири солҳои 70-ум Англия ба забти Зулуленд шурӯъ кард. Пешвои олии зулусҳо Кетчайво ба дифои мамлакат тайёрии хуб дида, артишро бо сипоҳи оташфишон мусаллаҳ намуд. Соли 1878 англисҳо ба Кетчайво талабнома пешниҳод карданд, ки иҷрои он интиҳои истиклолияти Зулулендро дар назар дошт. Шӯрои пешвоёни зулусҳо қарор кард, ки ин талабномаи англисҳо рад карда шавад. Баъди ин артиши британиӣ ба мамлақати зулусҳо зада даромад. Зулусҳо ватани худро қаҳрамонона дифоъ

мекарданд. Ин чанг шаш моҳ давом кард ва дар он Англия голиб баромада, дахҳо ҳазор зулусҳоро кир карда, Зулулендро ба харобазор табдил дод. Истилогарони англис Кетчайворо асир гирифта, ба Лондон фиристоданд. Соли 1887 Англия Зулулендро расман ба ҳайати мустамликаи Натали худ ҳамроҳ кард. Даре нагузашта англисҳо тамоми қаламрави соҳилҳои Укёнуси Атлантикаро то Мозамбики Португалия ишғол карда, бурҳоро аз баҳр маҳрум сохтанд.

Имперализми Германия низ аз рақибони худ ақиб мондани набуд. Ба истилогарони германиявӣ сармоядорон роҳ мекушоданд. Соли 1883 тоҷири тамокуфурӯши Бремен Людеритс тавассути маблағи ночиз ва 260 милтики кӯҳна аз пешвоёни маҳаллӣ қаламрави наздисоҳилии Африкаи Ҷанубу Ғарбиро аз резишгоҳи дарёи Норинҷӣ то бандари Ангре-Пекенаро харида гирифта, дар он ҷо корхонаю дуконҳои худро бунёд мекунад. Даре нагузашта ҳамаи ин минтақа маҳалли тахти пуштибонии Германия эълон карда шуд. Ашхоси аз тарафи ҳукумати Германия ваколатдошта бо усули англисӣ амал карда, бо пешвоёни готтентотҳо ва гереро дар бораи пуштибонии онҳо эътироф карда шудани Германия созишномаҳо ба имзо мерасонанд.

Немисҳо Африкаи Ҷанубу Ғарбиро ишғол карда, аҳолии маҳаллиро бераҳмона истисмор мекарданд. Ҷавобан ба ин қабилҳои готтентотҳо ва гереро ба муборизан озодихоҳӣ даст заданд, ки он зиёда аз 20 сол давом кард. Ин шӯриш дар солҳои

Чанги туарегҳо бо дастаҳои Фаронса

**Хендрик Витбой (1824 – 1905).
У шахси босавод ва
сиёсатмадор буд.
Витбой ягонагии
хабашхоро шарт
муваффақиятноки
муборизаи зидди
мустамликадорон
медонист**

1904 – 1907 ниҳоят шадид буд. Моҳи январӣ соли 1904 готтентотҳо тахти роҳбарии пешвои худ Хендрик Витбой шӯриш бардоштанд. Дар ин шӯриш қабилаҳои гереро низ ғайилона ширкат варзиданд. Ҷанги нобаробари готтентотҳою гереро бар зидди Германия то соли 1908 давом кард. Дар ин ҷанг артиши Германия ғалаба кард. Баъди ин ғалаба империализми Германия дар Ҷанубу Ғарбии Африка режими мустамликавии шадиди худро ташкил намуд.

Англия қаламрави бузурги Бечуаналендро саросемавор забт кард, то ки ҷумҳуриятҳои бурхоро аз мустамликаҳои германиявӣ ҷудо созад. Қалаҳарӣ барои мустамликадорони англис он қадар аҳамияти калон надошта бошад ҳам, пуштибон будани худро эълон намуда, баъд заминҳои нисбатан ҳосилхези дар ҷануби он бударо ба мустамликаи Кап ҳамроҳ кард. Дар ишғоли байни дарёҳои Замбезӣ ва Лимпопо ширкати британиаи Африкаи Ҷанубӣ, ки соли 1889 ташкил карда шуда буд, саҳми калон гузоштааст ва махсусан роҳбарӣ вай Сасил Родс. Намояндагони Родс ба гардани пешвои олии қабилаи матабела Лобенгул шартномаеро бор карданд, ки он ба англисҳо дар тақсими қаламрави мамлақати ин қабила ва

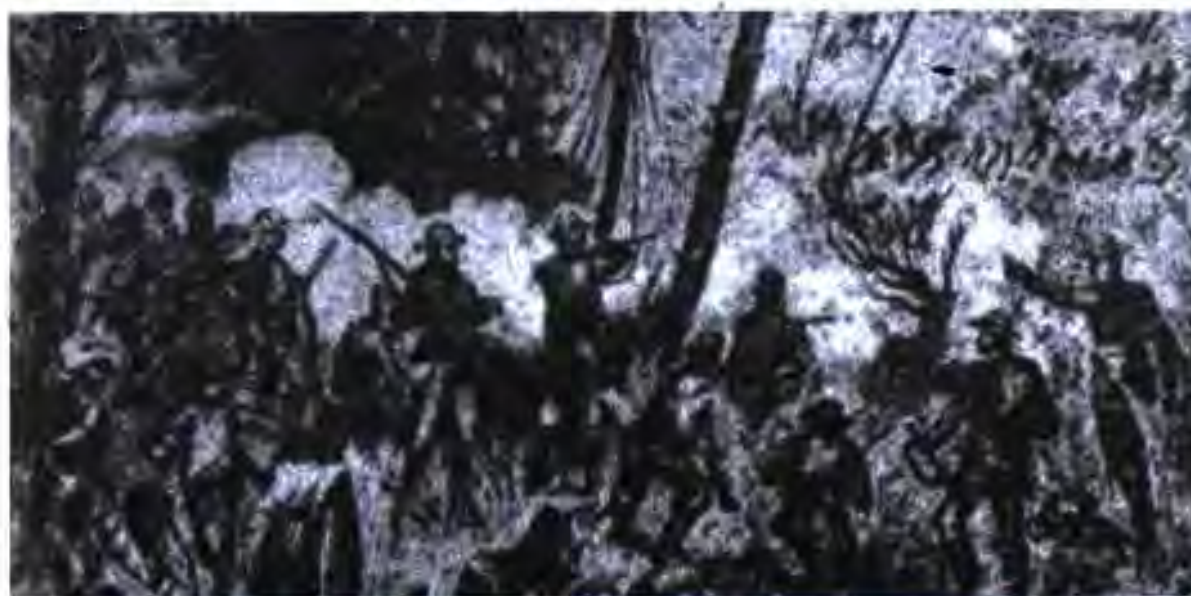
истеҳсоли маъданҳои қимматбаҳои вай ҳуқуқҳои васеъ меод. Англисҳо тавассути ин Созишномаи мушкилфаҳм дидаю доништа Лобенгулро фиреб доданд. Дар ин бора ӯ борҳо ба маликаи Британиа Кабир Викториа арз намудааст. Соли 1893 англисҳо бар зидди қабилаи матабела ба ҷанг даромаданд. Артиши матабела бар зидди артиши душмани бо сипоҳи замонавии оташфишон хуб мусаллаҳбуда истодагарӣ карда натавониста шикаст хӯрд. Ҷазорон нафар ҷанговарони ин қабила аз тарафи англисҳо қир карда шуданд. Англисҳо моҳи январӣ соли 1894 Лобенгулро ҳам қат

карданд. Онҳо мамлакати гонаткарда ва гаркихуншудаи халқиятҳои машон ва матабеларо бо номи англисӣ “Родезия” номгузорӣ карданд.

Ташкил намудани иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ. Қўшиши аввалини забти ҷумҳуриятҳои бурҳо ва Трансваал дар соли 1877 ба вуқӯъ пайваستاаст. Баъди ҷанги Англия ва Зулусҳо соли 1879 бурҳо шӯриш бардошта, муқовимати гарнизонҳои начандон калони англисҳоро зуд шикаста, соли 1880 аз нав барқарор кардани истиқлолияти давлати худро эълон карданд. Мувофиқи созишномаҳои солҳои 1881 ва 1884 Англия истиқлолияти Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубиро дар амал эътироф кард, лекин баъди ин ҳам мисли пештара фаъолияти хориҷии мамлакатҳои бурҳо зерин назорати англисҳо мондан гирифт.

Мағнатҳои молиявии англисҳо дар ҶАҶ истеҳсоли тиллоро инхисорӣ карданд ва беш аз пеш ба дастгирии сиёсии ҳукумати Британия ноил мешуданд.

Империализми Германия робитаи худро бо бурҳо торафт мустаҳкамтар мекард. Ин ҳолат империалистони англисро ба таъшиш овард. Барои ҳамин охири моҳи декабри соли 1895 иборат аз 800 нафар дастаи мусаллаҳи зархаридони ширкати англисӣ сарҳади Трансваалро гузашта, ба даруни мамлакат дароманд. Англисҳо умед доштанд, ки шаҳри Йоханнесбург ва шаҳрҳои дигари ҶАҶ-ро забт мекунанд. Мебоист ба онҳо дар ин кор муқовирони англис – уйтлендерҳо ёрӣ мерасониданд. Вале уйтлендерҳо барои ба англисҳо ёрӣ расонидан чуръат накарданд. Бурҳо дастаи англисҳои ба ёрӣ омадаро зуд торумор карданд.

Муштамликадорони Германия қабилан гереро ҷазо медиҳанд

Чанги бурҳо бо англисҳо

Императори Германия Вилгелми I аз вазъи қулайи баамаломата истифода бурда, ба президенти ҶАҶ Крюгер баркияи табрикӣ фиристода, ишора кард, ки Германия бурҳоро дар муборизаашон бар зидди Англия дастгирӣ хоҳад кард. Вале ин ваъдаи императори Германия дурӯғ баромад. Империалистони англис бошанд, ҳамонро барои барҳам додани истиклолияти бурҳо мубориза мебурданд.

Соли 1899 Англия бо Фаронса оиди доираи нуфуз дар Африка ва бо Германия дар бораи мусолимадомез таксим кардани мустамликаҳои Португалия созишнома ба имзо расонд. Англия баъди ин ба наздикии сарҳади бурҳо нерӯҳои харбии иловагӣ фиристод. Ба ин кирдори Англия президенти ҶАҶ Крюгер эътироз баён кард, вале он фоида набахшид, чунки ба Англия чанги зидди бурҳо лозим буд. Инро бурҳо дарк карда, худашон бар зидди нерӯҳои дар назди сарҳадбудаи англисҳо аввалин шуда ба чанг даромаданд. Моҳи октябри соли 1899 бурҳо ба қаламрави мулкҳои Англия ҳучум карда, дар Натал, Бечуаналенд ва Кап галаба ба даст оварданд. Баъди тайёрии ҷиддӣ англисҳо ба ҳучуми ҷавобӣ гузашта, то тобиетони соли 1900 марказҳои асосии мамлакати бурҳоро истило карданд. Сарфи назар аз ин чанг боз қариб ду соли дигар давом кард. Бурҳо оқибат шикаст хӯрда, маҷбур шуданд, ки муқобилиятро бар зидди Англия бас кунанд.

Солҳои 1906 – 1907 Англия ба ду мустамликаҳои худ – Норинҷӣ ва Трансваал ҳуқуқи худидорақунӣ дод. Соли 1910 ҳамаи мустамликаҳои англисии Ҷануби Африка дар Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ муттаҳид карда шуданд. Британияи Кабир ба ИАҶ ҳуқуқи доминионро дод.

Дар Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ англисҳо ва бурҳо ҳуқуқи шаҳрвандӣ гирифтанд. Африкавиҳо, ки аз чор се ҳиссаи аҳолии муқими онро ташкил мекарданд, аз ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ маҳрум буданд ва аз тарафи англисҳою бурҳо бераҳмона истисмор карда мешуданд.

Давлатҳои дигари Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Африкаи Ҷанубӣ. Қаблан дар бораи таърихи давлатҳои

сершумори Африкаи нимаи дуҷуми асри XIX – аввал асри XX ниҳоят кам маълумот дода будем. Тақдири ин давлатҳо низ ба тақдири давлатҳои дигари Африкаи ҳамин давра хеле монанд аст. Онҳоро низ давлатҳои империалистӣ ба мустамликаҳои худ табдил медоданд. Инҳо давлатҳои Африкаи Ҷанубӣ – Натал, Кап, дар Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабир – Сенегал, Гвинея, Соҳили Оҷ, Дагомея, давлатҳои Африкаи Ғарбӣ – Гамбия, Сьера-Леоне, Соҳили Тиллоӣ ва қаламрави Нигери кунунӣ, давлати Ашантӣ, дар Африкаи Марказӣ – Конго, давлатҳои Африкаи Шарқӣ – Сомалӣ, Кения, Уганда, Бурундӣ, Руанда, Занзибар, Танганика, Мадагаскар ва давлатҳои дигари хурду калони ин минтақаҳо мебошанд, ки дар зинаҳои гуногуни таракқиёти ҷамъиятӣ қарор доштанд. Дар давраҳои гуногуни таърихи нав дар тақсмоти мустамликавии ин давлатҳо Португалия, Англия, Фаронса, Германия, Италия, Белгия, ИМА ва Испания иштирок кардаанд. Вале дар оғози асри XX дар байни мамлакатҳои империалистӣ таносуби қувваҳо тағйир меёбад. Аз ҳамин сабаб баъзеи онҳо аз тақсмот норозӣ буданд, аз он ҷумла Германия.

Яке аз сабабҳои асосии сар задани ҷанги дар пешистодаи якуми ҷаҳон аз нав тақсим қардани мустамликаҳо, аз ҷумла мустамликаҳои африкавӣ буд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО

1. ВАҲШОНИЯТИ ҲАРБИЁНИ АНГЛИС ДАР ҶАНГИ ЗИДДИ БУРҲО

(Аз ёддоштҳои генерали бурҳо Девет)

Ароба ёфтаи корӣ осон набуд, чунки англисҳо на танҳо ҳамаи он ҷизеро, ки аз фермаҳо ғорат карда буданд, бо худ гирифта мебарданд, балки ҷизҳои бисёрро бе мақсад оташ мезаданд. Дар фермаҳои, ки 2-3 ҷуфти гов мавҷуд буд, акнун ягонто ҳам боқӣ намонд... Запон аробаеро дар ҳолати тайёрбош нигоҳ медоштанд, то ки дар мавриди наздикшавии душман ба пинҳон шудан фурсат ёбанд ва ба лагерҳои концентратсионие, ки англисҳо дар он тарафи хати истеҳкомҳо сохта, ба онҳо гарнизонҳоро вобаста карда буданд... наафтанд. Хонаҳо пурра сӯзонда ва ё тарқонида мешуданд. Аз ҳама бадаш он аст, ки мебел, ҳар гуна ашёҳои хона, инчунин тухми зироатҳои хӯрокаи ҷорворо ҳам оташ мезаданд. Ҷорворо бо худ мебарданд. Даре нагузашта галлаҳои аспҳо пурра нест карда шуданд... Запонро чӣ?... оё дар натиҷаи ин онҳо аз шучоати худ маҳрум шуданд? Албатта не, зеро ҳангоме, ки боздошт, аниқтараш шикори запон оғоз ёфт, онҳо таваққалӣ ба ҳар сӯй мегурехтанд, то ки ба даст душманон наафтанд...

Ин даҳшат аст! Оё ягон кас ва ягон вақт то ин ҷанг тасаввур карда метавонист, ки дар асри XX ин гуна ваҳшоният имконпазир аст? Албатта не!

Ман ва ҳар яки мо медонем, ки дар ҳар гуна ҷанг кушторҳои ваҳшиёна рух медиханд. Вале дар ин ҷанг бавосита ё бевосита бошуурона куштани занону кӯдакони бедифто аз ҳар гуна эҳтимолоти бераҳмонатарин ҳам аз ҳад берун баромад. Шуморо бовар мекунонам, ки то оғози ҷанг бо сарам қасам меҳӯрам, ки миллати мутамаддини англис ҳатто дар замони ҷанг ҳам ба чунин ҳолат роҳ наметод. Урдӯгоҳхоеро, ки дар он ҷо ғайр аз занон, кӯдакони ва пиронсолон қасе набуд, тавассути силоҳ ба қомӯшӣ маҷбур мекарданд!!!...

2. КЭМПБЕЛЛ-БАННЕРМАН ДАР БОРАИ “УСУЛҲОИ ВАҲШИЁНА”-И ҶАНГИ ЗИДДИ БУРҲО

Кэмпбелл-Баннерман (1836 – 1908) – яке аз пешвоёни Ҳизби (“Озодихоҳ”)–и либералии Англия, хангоми ҷанги англисҳою бурҳо усулҳои мустамликавии мухофизакорон (консерваторон)–ро ба зерин танқид гирифта, дар айни замон ба забти заминҳои ҷанубии Африка зид набаромада буд. Дар поён порас аз нутқи ин шахс оварда мешавад, ки он соли 1901 дар палатаи намоёндагони Англия эрон қарда шудааст.

«Ҷамоати минтақаҳои ин ду давлати бурҳо, истисноанд, танҳо шаҳрҳои саноати қуҳилошта, ки биёбони ҳузиангезро мемонанд, фермаҳои сӯзонда, мамлакатро пурра қорат қардаанд. Подаҳои қорвои қалону майда ё нест қарда ва ё рабуда шудаанд, устоҳонаҳо вайрон, асбобҳои кишоварзӣю рӯзгор аз қор бароварда шудаанд. Ин усулест, ки ман оиро ваҳшиёна меномам....»

3. АЗ СОЗИШНОМАИ БАЙНИ БРИТАНИЯИ ҚАБИР, АЗ ЯҚ ТАРАФ, ВА ҚУМҲУРИИ АФРИКАИ ҶАНУБӢ ВА ДАВЛАТИ ОЗОДИ НОРИНҶӢ, АЗ ТАРАФИ ДИҶАР, ҚИ ДАР ПРЕТОРИЯ 31 МАӢИ СОЛИ 1902 БА ИМЗО РАСИДААСТ.

Моддаи 1. Нерӯҳои саҳрони бурҳо бетаъхир силоҳҳои ҳудро ба замин мегузоранд, тӯпҳо, милтиқҳо ва ҳамаи лавозимоти қарбие, ки дар ихтиёри ҳуд қоранд ва ё онҳоро назорат мекунанд, месулоранд ва бар зидди ҳоқимияти Аълоҳазрат Эдуарди VII, ки соҳибихтиёри қонуни ўро эътироф мекунанд, аз ҳар гуна муқовимат даст меқашанд.

Моддаи 2. Бурҳои даштҳои берун ва ҳудудҳои Трансваал ва мустамликаи қарӣи Норинҷӣ ва ҳамаи бурҳои асирони қарбиқуда баъди изқороти даҳлдор дар қорай ҳолати шаҳрқандии ҳуд ба Аълоҳазрат Эдуарди VII, оҳиқта-оҳиқта дар қоробари қайдо намудани нақлиёт ба қонаҳояшон барқарорқонда ва бо маволи зинлағӣ таъмин қарда мешаванд.

Моддаи 3. Бурҳое, ки ҳақин тариқ тақлим мешаванд ва ба қонаҳояшон бармеқарданд, аз озодии шахсӣ ва ё молиқият маҳрум қарда намешаванд.

Моддаи 7. Иқорай қарбӣ дар Трансваал ва мустамликаи қарӣи Норинҷӣ, агар имқонқазир қардад, тезтар бо иқорай намоёндағие таъсис ёбад, ки он ба сӯи ҳудидорақувӣ меқарад...

4. РАҚОБАТИ АНГЛИЯЮ ҚАРОНСА ДАР АФРИКА

(Дарқирӣҳо дар Қашод, с. 1898)

Барқурд дар Қашод нақичай снётӣ мустамликадоронан ҳам Англия ва ҳам Қаронса буд, ки меҳостанд мавқеи ҳудро дар Судони Шарқӣ мустақкам қунанд.

Порчаеро аз дастур ба капитан Маршан, фармондеҳи дастаи сипоҳиёни Фаронса меорем, ки он 24 феввали соли 1896 таҳия шудааст.

«Мохи сентябри соли гузашта аз ҷониби шумо нақшаи экспедитсия ба Убанги Боло бо мақсади паҳн намудани таъсири Фаронса ба минтақаи дарёи Нил пешниҳод шуда буд. Агар мо хоҳем, ки Англияро огоҳ кунем, бояд ба он ҷо аввалин шуда расида гирем...»

...НИЯТҲОИ ФАРОНСАРО ФАҲМИДА...

5. АНГЛИЯ БА ФАРОНСА ТАҲДИД МЕКУНАД

Дар охири мохи сентябри соли 1898 ҳукумати Англия Фаронсаро бо ҷанг таҳдид намуда, талаб кард, ки сарбозони худро аз Фашод барорад. Пораеро аз нутқи мохи сентябри соли 1898 эродкардан вазири молияи англис – Хикс Бич ҳамчун мисол меорем:

«...Бадбахтии бузурге мебуд, ки агар... муносибатҳои дӯстона вайрон карда мешуданд. Вале зиёда аз ҷанг магар бадбахтии дигаре вуҷуд дорад ва мо барои ҳама аз баргараф кардани монеаи худдорӣ намекунем...»

6. ШАРТНОМАИ ГУБЕРНАТОРИ СЕНЕГАЛ Л. ФЕДЕРБА БО ДОҲИЁНИ БАМБУК, КИ 18 АПРЕЛИ СОЛИ 1858 БА ИМЗО РАСИДААСТ

1. Дар ҳар ҷои Бамбук танҳо фаронсавиҳо бошишгоҳҳои худро бино карда метавонанд.

2. Фаронсавиҳо дар бошишгоҳҳои худ ҳуҷҷаҳои пурра мебошанд, ки дар баробари ин онҳо идоран мамлакатро ба ихтиёри дохиёни маҳаллӣ месупоранд.

3. Фаронсавиҳо истехкомҳои худро барои аз душманони хориҷӣ муҳофизат кардани аҳоли медиханд.

4. Бо ҳамроҳии аҳоли маҳаллӣ ҳар кас ва бо ҳеч гуна пардохт тилло истехсол мекунад, ба зироатпарварӣ машғул мешавад, чорво мепарварад ва бино месозад.

7. ШАРТНОМА ДАР БАЙНИ ГУБЕРНАТОРИ СЕНЕГАЛ Л. ФИДЕРБА ВА МАДИОДИО АЗ 4-УМИ ДЕКАБРИ СОЛИ 1863

1. Ҳукумати Фаронса Мадидиоро шоҳи Кайора таъин мекунад.

2. Шоҳи Кайора ҳокимияти олии императори Фаронсаро эътироф мекунад ва таҳти пуштибонии Фаронса мебошад.

3. Музофотҳои Ндиамбур, Мбаур, Андал ва Саниохор аз Кайора ҷудо мешаванд ва бо хоҳиши онҳо ба мулкҳои Фаронсаи бо онҳо наздиктарин ҳамроҳ карда мешаванд.

4. Губернатор бо шоҳи Кайора ҷамъоварии андозро дар тамоми каламрави мулкҳои ӯ таъмин мекунад...

5. Шоҳи Кайора бо ҳама дар масъалаи фурӯши раияти озод ва бо мақсади ғорат ба деҳаҳо ҳамла кардан аз ҳуқуқҳои гузаштагонӣ худ даст мекашад. Минбаъд хориҷиёнеро, ки дар каламрави ӯ гаштугузор мекунанд, ба гулом табдил намедихад.

6. То он вақте, ки шоҳ вазифаҳои худро содиқона иҷро менамояд, ҳукумати Фаронса дар мубориза бар зидди исёнҳои раият ва душманони хориҷӣ ба шоҳи Кайора дастӣ ёрӣ дароз мекунад. Бо ҳама мақсад таъҷилан дар пойтахти Кайора – Нгити истехкоме сохта мешавад, ки дар он мустақар гардидани гарнизони Фаронса муқаррар гардидааст...

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1878 — ба Кетчайво дар бораи тобеияти Зулуленд талабнома пешниҳод кардани Англия
- 1877 — кӯшиши Англия барои забт кардани Трансваал
- 1879 — шӯриши бурҳо бар зидди таҷовузкорони англис
- 1880 — истиклолияти давлати худро аз нав барқарор кардани бурҳо
- 1881, 1884 — баста шудани шартномаи сулҳи Англия бо бурҳо, истиклолияти онҳоро эътироф кардани англисҳо
- 1883 — аз тарафи тоҷирони тамокуфурӯши Бремени Германия Людеритс тавассути маблағ ва силоҳи ночиз харидани резишгоҳи дарёи Норинҷӣ ва бандари Ангре-Пекена
- 1887 — расман ба мустамликаи Англия табдил дода шудани Зулуленд
- 1893 — оғози ҷанги Англия бар зидди қабилаи Метабела
- 1894 — аз тарафи англисҳо қатл карда шудани Лобенгул, роҳбари шӯришчиёни қабилаи Метабела
- Ох. XII. 1895 — ба Трансваал зада даромадани нерӯҳои мусаллаҳи ширкати англисӣ
- 1899 — барои доираи нуфуз дар Африка баста шудани созишнома дар байни Англия ва Фаронса
- X. 1899 — дар Натал, Бечуаналенд ва Кап бар англисҳо ғалаба кардани бурҳо
- 1900-1902 — мамлақати бурҳоро истило кардани Англия
- 1904-1908 — шӯриши қабилаҳои готтентотҳо ва гереро бар зидди истилогарони хориҷӣ бо сардории Хендрик Витбой
- 1906-1907 — аз тарафи Англия ба Соҳили Дарёи Норинҷӣ ва Трансваал додани ҳуқуқи худидоракунӣ
- 1910 — дар Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ муттаҳид карда шудани мустамликаҳои англисии Ҷануби Африка

САВОЛ ВА СУПОРИШ

---

1. Кадом мавзӯро Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Ҷануби Африка меноманд?
  2. Барои ишғол кардани Африкаи ҷанубтари Саҳрои Кабир кадом давлатҳои империалистӣ дар байни худ рақобат мекарданд?
  3. Муборизаи англисҳо бар зидди зулусҳо кай ва чӣ тавр сурат гирифт? Он чӣ натиҷа дод?
  4. Мустамликаҳои англисии Натал кай ва чӣ тавр ташкил ёфтааст?
  5. Мустамликаҳои Германия дар Африкаи Ҷанубӣ кай ва чӣ тавр сурат гирифтааст?
  6. Дар бораи ҷанги озодихонаи қабилҳои готтентотҳо ва гереро бар зидди истилогарони англисӣ нақл кунед.
  7. Кай ва чӣ тавр Ҷумҳурии Африкаи Ҷанубӣ ташкил ёфтааст?
  8. Дар бораи ташкил ёфтани Иттифоқи Африкаи Ҷанубӣ маълумот диҳед.
  9. Дар бораи Родезия чӣ медонед?
  10. Боз кадом давлатҳои ҷанубтари Саҳро ва Ҷануби Африка аз тарафи давлатҳои империалистӣ забт карда шуданд?
  11. Оё Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба мустамликаҳои африкавии мамлакатҳои империалистии Европа алоқаманд аст?
  12. Дониши худро оид ба харитаи Африкаи нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX санҷед.
  13. Хуҷҷатҳои мавзӯро мутолиа карда, онҳоро дар алоқамандӣ ба матни мавзӯ муҳокима кунед.
  14. Аз мавзӯ хулоса бароред.
-
-

БОБИ X ЧАНГИ ЯКУМИ ЧАҲОНӢ

§ 54-55. ОГОЗИ ЧАНГ. АМАЛИЁТИ ҲАРБӢ ДАР СОЛҲОИ 1914 – 1916

Огози чанг. Ҳамаи давлатҳои империалистӣ ба чанг тайёр буданд. Лекин барои сар кардани он баҳонае лозим буд. Даре нагузашта вай ҳам муҳайё гардид. 28 июни соли 1914 узви созмони миллии славянҳои ҷанубӣ “Млада Босна” Г. Принцип вориси тахту тоҷи Австро-Венгрия Франс Фердинандро дар сӯиксад мекушад.

Австро-Венгрия худаш яккаю танҳо бар зидди Сербия чанг карда наметавонист, зеро дар ин сурат ба мудофиаи Сербия Русия бармехест. Бинобар ин ҳукумати Австро-Венгрия ба иттифокчи худ Германия муроҷиат кард. Вилгелми II ба чанги Австро-Венгрия бар зидди Сербия розигӣ дод. Мувофиқи нақшаи Вилгелми II, вақте ки Австро-Венгрия ба Сербия ҳуҷум мекунад, Русия бар зидди вай бармехезад. Баъди ин Германия ба чанг дохил мешавад.

23 июл ҳукумати Австро-Венгрия бо шартҳои таҳқиромез ба ҳукумати Сербия ултиматум пешниҳод кард. Дар он аз ҷумла гуфта мешуд, ки Австро-Венгрия воқеаи кушта шудани Франс Фердинандро дар ҳуди Сербия тафтиш хоҳад кард ва инчунин дар он ҷо бар зидди таблиғотчиёни зидди австровенгрии мубориза бурданӣ аст.

25 июл сарвазири Сербия Панич ба ултиматуми Австро-Венгрия ҷавоби мусбат дод, ғайр аз дар Сербия гузаронидани тафтиши ҳодисаи кушта шудани Франс Фердинанд, чунки он соҳибхитиёрии Сербияро вайрон мекард. Бо ин баҳона 28 июл Австро-Венгрия бо Сербия чанг эълон кард. Баъди ин ҳукумати Русия таъҷилан ба лашкар сафарбаркунии умумӣ эълон намуд. Вале рӯзи дигар ҳукумати Германия ҳукумати Русияро огоҳ кард, ки агар вай ин корашро қатъ накунад, Германия ҳам ба лашкараш сафарбарии умумӣ эълон хоҳад намуд. Ба Русия баъд дар ин бора ултиматум ҳам пешниҳод кард, лекин ҷавоби рад гирифт.

Фикри ҳукумати Германия дар бобати бетараф мондани Англия ҳам хом баромад. Фаронса низ изҳор кард, ки Русияро дастгирӣ мекунад. Дар ҳамин вазъият 1 августи соли 1914

Германия аввал бо Русия ва 3 август бо иттифоқчи вай – Фаронса чанг эълон намуд.

Лашкари Германия аввалин шуда ба Белгия зада даромад. Бо баҳонаи муҳофизати давлати бетараф Англия 4 август бо Германия чанг эълон кард. Германияю Австро-Венгрия, аз як тараф ва Англия, Фаронса ва Русия аз тарафи дигар, ба чанг дохил шуданд. Даре нагзашта ба он Чопон ва Туркия ҳам аз тарафи Иттифоқи Сегона ба чанг даромаданд. Хамин тавр Чанги якуми ҷаҳонӣ оғоз ёфт. Ба он 36 давлати ҷаҳонӣ ва лашкари зиёда аз 70-миллионнафараи онҳо кашида шуданд.

Хусусияти империалистии чанги ҷаҳонӣ. Ҳар як мамлакат ба чанг дохилшуда мақсадҳои истилогаронаи худро дошт. Империализми Германия иқтидори бузурги баҳрии Англияро ба нестӣ расонида, бо ҳамин рақобати вайро дар бозорҳои ҷаҳонӣ суст гардонда, нуқтаҳои асосии таъягохро дар баҳру уқёнусҳо ба даст дароварда, мустамликаҳои Англия, Фаронса, Белгия ва Португалияро ба ғойдаи худ аз нав тақсим карда, ноҳияҳои сарҳадии фаронсагии Лонгвӣ ва Брис ва минтақаҳои саноатии Белгияро зада гирифта, Наздибалтикаро аз Русия ҷудо карда, губернияи Шохии Полша ва Украинаро аз худ карданӣ буд. Германия ва Австро-Венгрия бошанд, дар нимҷазираи Балкан мавқеашонро мустаҳкам карданӣ буданд.

Австро-Венгрия мақсад дошт, ки славянҳои ҷанубиро ба итоати худ дарорад ва дар Балкан ҳукмрон шавад. Вай Сербия ва як қисми Шохии Полша, Подолия ва Волинро аз Русия кашида гирифтани буд.

Туркия ният дошт, ки Қарқозро ба даст дарорад.

Англия мақсад дошт, ки аз Германия мустамликаҳои шро кашида гирад ва онро ба давлати дуҷумдараҷа табдил диҳад. Инчунин Туркия, Байаннаҳрайн ва нимҷазираи Арабистони аз нефт бойро ба мустамликаи худ табдил диҳад.

Фаронса на танҳо барои баргардонидани Элзас ва Лотарингия, инчунин барои иқтидори Германияро ба нестӣ расонидан, соҳилҳои ҷаҳи дарёи Рейну вилояти бойи Саари немисӣ ва Сурия, Фаластин ва мамлакатҳои дигари арабро ба даст даровардан ва мустамликаҳои Германияро тақсим кардан мубориза мебард.

Русия дар баробари дар Балкан ҳимоя кардани манфиатҳои худ мехост, ки гулӯгоҳҳои Босфору Дарданел ва Галитсияю поёноби дарёи Неманро аз худ кунад.

Чопон бошад, мустамликаҳои Германияро дар Уқёнуси Ором ба даст дароварданӣ буд. Ғайр аз ин вай мехост, ки ҳукмронии худро бар Чин мустаҳкам кунад. Дар ин ҷанг танҳо халқи Белгия ва баъзе мамлакатҳои нимҷазираи Балкан барои истиқлолияти миллии худ мубориза мебуданд.

Амалиётҳои ҷангии соли 1914. Давлатҳои ба ҷанг дохилшуда ҳар яке нақшаи ҷангии худро дошт. Германия аз рӯи “Нақшаи Шлиффен” амал мекард. Чунин номро ин нақша аз рӯи номи сардори Ситоди қувваҳои мусаллаҳи Германия Шлиффен, ки дар арафаи саршавии ҷанг вафот карда буд, гирифтааст. Мувофиқи ин нақша Германия, Белгияю Люксембургро, ки сарҳадҳои онҳо на онқадар мустаҳкам буданд, раҳна карда, ба қаламрави Фаронса зада даромада, онро маҷбур карданӣ буд, ки таслим шавад. Баъди ин навбат ба торумор кардани Русия фаро мерасид.

Дере нагузашта лашкари Германия артиши Белгияро торумор карда, ба Фаронса ҳуҷум меорад. Вай дар шимоли он бо гурӯҳи калони лашкари англисӣ вохӯрд. Немисҳо лашкари Англияро маҷбур карданд, ки ақиб нишинад. Баъд лашкари Германия ба Париж ҳуҷум кард. Мувофиқи “ваъда”-и Вилгелми II Германия Фаронсаро то тирамоҳ ба ҳок яқсон карданӣ буд.

Вақте ки лашкари Германия ба забти Фаронса машғул буд, лашкари Русия маҷбур шуд, ки ба иттифоқчии худ – Фаронса ёри расонад. Барои ҳамин сарбозонаш ба Пруссияи Шарқӣ зада даромада, Фаронсаро аз торуморшавӣ наҷот доданд. Сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳи Германия маҷбур шуд, ки як қисми лашкаро аз майдони ҷарбу зарби Фаронса бароварда, ба Пруссияи Шарқӣ равон кунад. Лашкари Германия дар наздикии Мазур ба русҳо шикаст дода, онҳоро аз Пруссияи Шарқӣ пеш карданд. Дар ҷабҳаи ҷанубӣ бошад, қувваҳои ҷарбии Русия хати

Вердени харобганга

мудофиаи Австро-Венгрияро убур намуда, қалъаи Перемишлро муҳосира карда, қисми Полша ва Галитсия (Украинаи Ғарбӣ)-ро ишғол намуданд. Лашкари немисии ба ин ҷо омада расида ба иттифокчии худ ёрӣ расониданӣ буд, вале онро лашкари русҳо фишор дода, ба ақиб партофт. Баъди ин лашкари русҳо боз ба Пруссияи Шарқӣ зада даромад. Фармондеҳи лашкари Германия маҷбур шуд, ки боз 6 корпуси дигарро барои ёрӣ ба ҷабҳаи шарқӣ фиристонанд. Ин иқдом аҳволи фаронсавихоро каме сабуктар кард.

Тирамоҳ маълум гардид, ки нақшаи “Ҷанги Барқос”-и Германия барбод рафтааст. Моҳи сентябри соли 1914 дар назди дарёи Марна задухӯрди қалони лашкари Германия бо лашкари Фаронса ва Англия ба амал омад. Аз ҳар ду тараф дар он зиёда аз 1,5 млн. кас иштирок кард. Лашкари Фаронсаю Англия ба ҳучум гузашта, 9 сентябр бар лашкари Германия дастболо шуд. Немисҳо маҷбур шуданд, ки ақибнишинӣ кунанд. Онҳо танҳо дар наздикии дарёи Эне ақибнишиниашонро бас карда, ба мудофиа гузаштанд.

Нақшаи немисҳо дар бораи он, ки аввал Фаронсаро торумор карда, баъд қори русҳоро тамом мекунанд, барбод рафт. Германия маҷбур шуд, ки дар ду ҷабҳа ҷанг кунад.

Амалиётҳои ҷангӣ дар соли 1915. Ситоди қувваҳои мусаллаҳи Германия нақшаи амалиёти ҳарбиро барои соли 1915 кор карда баромад. Мувофиқи он Германия қувваҳои асосии худро бар зидди Русия раво карданӣ буд.

Моҳи феврал лашкари немисҳо дар Пруссияи Шарқӣ ба ҳучуми ҷавобӣ гузашт. Моҳи март ба лашкари немисҳо муяссар шуд, ки дар он ҷо ба лашкари русҳо зарба зананд.

Қувваҳои муттаҳидаи немисҳою австровеенгерҳо дар Горлицса хати мудофиаи фаронсавихоро раҳна карданд. Ҷузъу томҳои лашкари немисӣ дар самти шимолтари Варшава ба ҳучуми зидди

Аввалин танкҳо ба ҷониби хандакҳои немис ба ҳучум мегузаранд

руско гузаштанд. Моҳи августи соли 1915 онҳо ин шаҳро ишғол карда, русҳоро маҷбур карданд, ки ақибнишинӣ кунанд.

Лашкари Германия ва Австро-Венгрия то тирамоҳ тамоми Полшаро аз сарбозони Русия озод ва қисмати Наздибалтикаро ишғол карданд. Иттифоқчиён мехостанд, ки Русияро ба сулҳи сепаратӣ маҷбур созанд, вале ин кор ба онҳо муяссар нашуд. Дар ҷабҳаи шарқӣ бар зидди русҳо нисфи қувваҳои мусаллаҳи Германия ва Австро-Венгрия андармон шуд.

Дар ҷабҳаи ғарбӣ Германия бар зидди киштиҳои Англия дар муҳорибаҳои баҳрӣ бори аввал киштиҳои зеробиро истифода бурда, ба онҳо кирон овард. Киштиҳои зеробии Германия ба киштиҳои боркаш ва мусофиркашонии давлатҳои гуногун ҳам ҳамла карда, онҳоро ғарқ мекарданд. Ин кирдори Германия эътирози ҳаққонии мамлакатҳои ҷаҳонро ба вучуд овард.

Баҳори соли 1915 дар Ипр немисҳо аввалин маротиба бар зидди лашкари рақибони худ моддаи заҳринокӣ катлиомро истифода бурданд.

Ба Италия дар Иттифиқи Сегона будан ҳеч фоидае намеовард. Барои вай ваъдаҳои давлатҳои Антанта бештар маъқул буданд. Барои ҳамин вай аз иттифоқи Германия ва Австро-Венгрия баромада, моҳи майи соли 1915 алайҳи Германия ва Австро-Венгрия ҷанг эълон кард. Италия бо ин интиҳоби худ ба Антанта даромаданаширо исбот намуд. Германия ва Австро-Венгрия маҷбур шуданд, ки қисми қувваҳои худро бар зидди Италия равон кунанд.

Тирамоҳи соли 1915 Булғория аз тарафи Иттифоқи Сегона ба ҷанг даромад ва ин иттифоқ номи “Иттифоқи Чоргона” (Германия, Австро-Венгрия, Туркия ва Булғория)-ро гирифт. Лашкари муттаҳиди Австро-Венгрия, Германия ва Булғория ба

Истифодаи
буғи хлор ба
муқобили
англисҳо
дар Белгия

муқобили Сербия ба ҳучум гузашт. Англия, Фаронса ва Русия ба ёрии Сербия лашкар фиристоданд. Бо ҳамроҳии артиши Сербия онҳо ҷабҳаи Балканро ташкил карданд.

Амалиётҳои ҷангӣ дар соли 1916. Ҳукуматдори Германия диданд, ки соли 1915 дар ҷабҳаи шарқӣ бар зидди русҳо ба ноқомӣ дучор шуданд, қарор доданд, ки аввал қувваҳои Фаронсаро дар муқориба беҳолу бемадор карда, баъд зада дур партоянд. Барои ҳамин лашкари немисҳо 21 феврали соли 1916 аз самти Верден ба ҳучум гузашт. Дар ин ҷо ҳаёти фармондеҳии лашкари Германия ба пирузӣ бовар дошт. Вале, тавре ки баъдтар маълум гардид, ин қорре будааст басо мушкил.

Пӯдааскарони лашкари немисӣ дар ин ҷо ба муқобилияти саҳти ҷавобии сипоҳиёни фаронсавӣ дучор шуданд. Дар зарфи шаш моҳ ба лашкари Германия муяссар нашуд, ки ба муваффақияти ҷашмрасе ноил шавад.

Русҳо барои ба фаронсавиҳо англисҳо ёри расонидан боз ба ҳучум гузаштанд. Моҳи июн сарбозони ҷабҳаи ҷанубу ғарбӣ, ки сарфармондеҳи он генерал А. А. Брусиллов буд, хати муқофиаи германиявӣю австровенгриявиро раҳна карда, қувваҳои душманро то 80 – 100 км ба ақиб партофтанд. Фармондеҳии артиши Германия маҷбур шуд, ки аз майдони ҷарбу зарби ҷабҳаи ғарбӣ як қисми лашкарашро ба ҷабҳаи ҷанубу ғарбӣ бар зидди сарбозони генерал А. А. Брусиллов равои кунад. Ба ин нигоҳ нақарда лашкари русҳо қисми Галитсия ва Буковинаро ба даст даровард. Дар ин самт қисми лашкари немисҳо ба муқобили Руминияи аз тарафи Антанта баҷангдаромада ҳучум кард. Русия маҷбур шуд, ки ҷабҳаи худро дар ин минтақаи ҷанг ба масофаи қариб 500 км дарозтар кунад, то ки ҳучуми иттифоқии нави худ Руминияро дастгирӣ намояд.

Қабристон
аскарҳои
Фаронса

Лашкари Англияю Фаронса дар чабҳои гарбӣ аз суштани Германия истифода бурда, моҳи июл дар самти Сом ба ҳуҷум гузашт. Дар ин ҷо мухорибаҳои шадиди дуру дароз то тирамоҳ давом карданд. Немисҳо моҳи декабр дар наздикии Верден ба мудофиа гузаштанд. Дар ин ҷо яке аз мухорибаҳои калонтарини Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба амал омадааст. Мухорибаи дар назди Верден ба амаломадаро “Гӯшткимакунии Верден” номидаанд. Он аз ду тараф қариб як миллион нафар одамонро ба коми худ фуру бурдааст.

Акнун ҳукуматдорони Германия дигар ба галаба бовар надоштанд. Минбаъд онҳо дар ғами аз шикаст начот додани мамлақати худ буданд.

ҲУҶҶАТҲО

1. ТАЛАБИ ҚАТЪИИ АВСТРО-ВЕНГРИЯ БАР ЗИДДИ СЕРБИЯ АЗ 23 ИЮЛИ СОЛИ 1914

28 июни соли 1914 аъзон созмони миллатгарои Сербия “Народна Одобрена” дар ш. Сараево (Босния) вориси тоҷу тахти Австрия эрцгерсог Франсро қатл карданд. Қатли Франс-Фердинандро Австро-Венгрия ва Германия барои оғоз кардани ҷанги ҷаҳонӣ истифода бурданд. Ҳукумати Австро-Венгрия аз ҳукумати Германия хоҳиш намуд, ки онро дар ҷанги зидди Сербия дастгирӣ кунад, ба шарте ки ин ҷанг ба ҷанги европавӣ табдил ёбад. Ҳукумати Германия ваъда дод, ки “дар ҳар ҳолат” Австро-Венгрияро дастгирӣ мекунад. Германия Австро-Венгрия-ро саросема мекунонд, ки ин фурсати қулайро аз даст надиҳад. 29 июл ҳукумати Австро-Венгрия ба ҳукумати Сербия талабномаи қатъӣ пешниҳод намуд.

Дар поён ҷанд лаҳзаи ин талабномаро мисол меорем.

1. Ҳамаи нашрияҳои, ки нисбати мутлақият кинаю адоватро бедор мекунанд ва тамоюли умумии онҳо зидди яқпорчагии вай мебошад, манъ карда шаванд.

2. Ҷамъияте, ки “Народна Одобрена” ном дорад, таъҷилан пароканда ва ҳамаи воситаҳои таблиғотии он мусодира карда шаванд... Ҳукумати шоҳӣ тамоми ҷораҳои заруриро меандешад, ки созмонҳои парокандашуда фаъолияти худро бо номи дигар ва дар намуди дигар давом дода натавонанд.

4. Аз хизмати ҳарбӣ ҳамаи афсарону амалдороне, ки дар тарғиботи зидди мутлақияти Австро-Венгрия гунаҳгоранд, аз маъмурият пеш карда шаванд...

6. Бар зидди иштирокчиёни сӯиксади дар қаламрави Сербия буда тафтиши додгоҳӣ оғоз карда шавад. Мақомоти ваколатдори ҳукумати императорӣ ва шоҳӣ дар ҷустуҷӯи дахлдор ширкат варзанд.

7. Таъҷилан ба боздошти майор Войя Танкосич ва Милан Тсиганович, ки ҳамчун амалдорони давлати Сербия худро бо натиҷаҳои тафтиши Сараево беобрӯ карданд, шуруъ карда шавад.

9. Оид ба худсафедкунии амалдорони олимақоми сербии ҷӣ дар Сербия ва ҷӣ дар хориҷа буда, ки сарфи назар аз ҳолати расмӣ, шарм надошта, баъд

суйксади 23 июн нисбати мутлакянги Австро-Венгрия бо кинаю адоват иттилоъ додаанд, ба ҳукуматҳои императорӣ ва шохӣ баёнот диҳанд "ва" ниҳоят,

10. Дар бораи иҷрои чораҳои дар моддаҳои болоӣ пешбинишуда таъҷилан ба ҳукуматҳои императорӣ ва шохӣ хабар дода шавад.

2. ШАРҲИ ЭЙР КРОУ, ЯКЕ АЗ МУШОВИРОНИ ВАЗИРИ ҚОРҲОИ ХОРИҶИ ЭДУАРД ГРЕЙ БА БАҶИЯИ САФИРИ АНГЛИЯ ДАР ПЕТЕРБУРГ БЮКЕНЕН

Лондон, 25 июли с. 1914

Фахмост, ки Фаронса ва Русия ба мушти бардошта ҷавоб гардониданианд. Мо оид ба тарафи ҳукуки муттаҳамкунии Сербия чӣ хел ақидае, ки дошта бошем, Фаронса ва Русия ин ҳамаро баҳона меҳисобанд ва ба таври ниҳой масъалан нисбатан калон – муборизаи Иттифоқи Сегона бар зидди Ризонияи Сегона (Антанта – шарҳи Т. 3.) ба миён омадааст...

Мухимаш он аст, ки оё Германия дар пеш бурдани ин ҷанг ба қарори катъӣ омадааст, ё не?

Ҳоло имконият ҳаст, ки пеш роҳи нияти Германия гирифта шавад. Ба он фахмондан зарур аст, ки дар сурати сар задани ҷанг Англия дар қониби Фаронса ва Русия хоҳад буд...

...Агар ҷанг сар занад ва Англия дар он ширкат наварзад, пас чунин ҳолат рӯй хоҳад дод:

а) агар Германия ва Австрия галаба кунанд, пас онҳо Фаронсаро паҳш ва Русияро таҳқир мекунанд. Флоти Фаронса нест мешавад, Германия дар натиҷаи ҳамкориҳои ихтиёрӣ ва ё зӯракӣ, бо Ҳолландия ва Белгия каналро аз онҳо худ мекунанд. Дар он сурат ҳолати аз дӯстони маҳрумшудаи Англия чӣ тавр хоҳад шуд?

б) агар Фаронса ва Русия галаба кунанд, пас онҳо бо Англия чӣ тавр муносибат мекунанд? Ҳиндустон ва Баҳри Миёназамин чӣ мешаванд?...

...Дар ин мубориза манфиатҳои мо бо манфиатҳои Фаронса ва Русия мувофиқ аст. Агар мо исбот кунем, ки нерӯҳои баҳрин мо дар ҳар лаҳзаи зарурӣ ба ҷанг хоҳанд даромад, пас бо ин роҳи пеш роҳи бархӯрдро гирифта метавонем. Агар аз ин кушиш даст кашем, сахт хоҳем кард.

Дар ниҳоятӣ қор, мо ба қадом қароре, ки оем, фикр мекунам, ки агар ягон давлати бузург сафарбарӣ эълон кунад, мо ҳам бояд дар бораи сафарбар намудани флотамон қарор қабул карда, онро бетаъхир ба тавачҷӯҳи ҳукумати Русия ва Фаронса расонем. *(Э. А. К. 25 июл.)*

Қайдҳои ёрдамчии Грей Артур Николсон

Моддаҳои, ки сэр Э. Кроу пешниҳод кардааст, қониби диққатанд ва бегуфтугӯ кабинет ваъжиятро таҳлил мекунад. Русия ба мавқеи мо дар ин бӯҳрон ҳамчун санҷиши аввалин баҳо медиҳад ва мо бояд ниҳоят эҳтиёткор бошем, ки онро аз худ дур накунем. *(А. Н.)*

Қайдҳои Эдуард Грей

Имрӯз Черчилл ба ман изҳор кард, ки флотро дар зарфи 24 соат сафарбар кардан мумкин аст. Вале ба фикри ман ҳоло дар ин бора ба Русия ва Фаронса хабар додан барвақт аст... *(Э. Г.)*

3. АЗ ХАБАРИ РАСМИИ ФАРОНСА АЗ 12 СЕНТЯБРИ СОЛИ 1914

24 август задухӯрд дар чабхаи Париж-Верден сурат гирифт. Аз ибтидо сар карда пахлуи рости лашкари немисҳо тахти роҳбарии фон Клок, ки 24 август то пули Провен ба пеш рафта буд, аз хавфи он, ки мо онҳоро печонида мегирем, акибнишинӣ кард; ба ӯ муяссар гардид, ки ин хавфро паси сар карда, дар самти шимолу ғарбӣ аз тарафи Урка давр зада, ба пахлуи артиши мо ҳамла орад.

Вале ба лашкари фаронсаю англисӣ муяссар гардид, ки ба душман талафоти калон диҳад ва уро дар ҳамон қадар масофае боздорад, ки дар ҷойҳои дигар барои муваффақияти пешравии мо зарур аст.

Феълан душман ба ҷониби дарёҳои Эн ва Уаза ақиб менишинад. Ба таври дигар ғӯем, ӯ дар зарфи чор рӯз то 60 – 70 километр ақибнишинӣ кард...

Ҳамин тариқ, оғози бархӯрд дар Марна бо бартарияти иттифоқчиён сурат мегирад, чунки пахлуи рост ва маркази немисҳо ҳоло ақибнишинӣ мекунад.

4. АЗ ЁДДОШТҲОИ ПРЕЗИДЕНТИ ФАРОНСА ПУАНКАРЕ

«...Дар Шаркии Европа бошад, ҳамон рушноии шӯълаи заифе чашмак мезанад; генерал де Лагиш барқия мефиристонад, ки муваффақиятҳои охири русҳо Пруссияи Шарқиро ба дасти онҳо дод. “Тавассути сипоҳи ками мунтазам ва эҳтиётӣ дар назди калъаҳо монеа гузошта, қисми асосии артиш саросемавор ба пеш ҳаракат кард... Дар Галитсия задухӯрди калоне, ки якҷанд рӯз пештар оғоз ёфта буд, давом мекунад. Натиҷаҳои беҳамто дар шарқ ба даст оварда шудаанд, вале дар ғарб ҳоло натиҷаҳои ниҳой маълум нестанд”. Ба ҳар ҳол ин барномаи артиши русҳо аҳволи моро дар чабхаи шарқӣ беҳтар мекунад ва генерал Жоффер (сарфармондеҳи артиши Фаронса. Шарҳи Т. 3) барои ин... ба князи бузург Николай Николаевич миннатдорӣ бепоён изҳор менамояд».

5. АЗ МАКТУБИ САФИРИ ИМА ДАР АНГЛИЯ УОЛТЕР ПЕЙЧ БА МУШОВИРИ ПРЕЗИДЕНТ ВИЛСОН ПОЛКОВНИК ХАУЗ АЗ 11 МАИИ СОЛИ 1914

Қариб ҳамаи ҳукуматҳои Европа муфлис мешаванд. Германия аз баҳр нест мешавад ва баъди даҳ сол ба хотир овардани даҳ соли қаблӣ Европа мушқил мешавад. Ана ҳамон вақт тамоми ояндаи ҷаҳон аз ҳарвақта дида бештар дар дасти мо хоҳад буд...

6. АЗ НУТҚИ ПРЕЗИДЕНТИ ИМА ВИЛСОН 10 ИЮЛИ СОЛИ 1916 ДАР МАҶЛИСИ СОҲИБКОРОН ДАР ШАҲРИ ДЕТРОИТ

«Мо бояд дар ҷаҳон ба мақоми калон соҳиб бошем... Оё шумо аҳамияти танҳо як далелро ба назар гирифта метавонед, ки дар як ва ё ду соли охир мо аз қарздор будан халос шуда, ба мамлақати қарздиҳанда табдил ёфтаем. Мо соҳиби захираи бузурги тиллон ҷаҳон ҳастем... Мо ягон вақт ин қадар тилло надоштем. Акнун аз ҳамин вақт сар карда қори мо қарз додан, ба корхонаҳои бузурги байналхалқӣ ёрӣ расонидан ва ба пеш ҳаракат додани онҳо мебошад. Ба мо зарур меояд, ки ба қисми зиёди ҷаҳон маблағгузорӣ кунем. Онҳое, ки ба ҷаҳон маблағгузорӣ мекунанд, бояд онро донанду фаҳманд ва аз рӯи донишу иродаи худ идора карда тавонанд».

САНАҲОИ МУҲИМ

- 28.VI.1914** — аз тарафи узви созмони славянҳои чанубии “Млада Босна” Г. Принцип кушта шудани вориси тахту тоҷи Австро-Венгрия Франс Фердинанд
- 23.VII.1914** — ба ҳукумати Сербия ултиматум пешниҳод кардани ҳукумати Австро-Венгрия
- 25.VII.1914** — аз тарафи сарвазири Сербия Панич ба ултиматум додани ҷавоби мусбат, ба истисноӣ дар Сербия кушта шудани Франс Фердинандро тафтиш кардани мақомоти ҳифзи ҳукуки Австро-Венгрия, ки он соҳибхитиёрии Сербияро поймол мекунад
- 28.VII.1914** — ба Сербия ҷанг эълон кардани Австро-Венгрия
- 1.VIII.1914** — ба Русия ҷанг эълон кардани Германия ва огози Ҷанги якуми ҷаҳонӣ
- 3.VIII.1914** — ба Фаронса ҷанг эълон кардани Германия
- 4.VIII.1914** — ба Германия ҷанг эълон кардани Англия
- 9.IX.1914** — ба амал омадани муҳорибаи калон дар Марна дар байни лашкарҳои Германия ва Фаронсаю Англия, ки дар он Германия шикаст хӯрда, ақибнишинӣ мекунад
- III.1915** — дар Пруссияи Шарқӣ ба лашкари Германия муяссар шуд, ки ба артиши Русия зарба зананд
- Баҳори 1915** — дар наздикии шаҳри Ипр аз тарафи немисҳо истифода бурда шудани моддаи заҳрноки катли ом
- V.1915** — аз Иттифоқи Сегона баромада, бар зидди Германия ва Австро-Венгрия ҷанг эълон кардани Италия
- VIII.1915** — Варшаваро аз дасти русҳо зада гирифтани артиши Германия
- Тирамоҳи 1915** — аз тарафи Иттифоқи Сегона ба ҷанг даромадани Булғория ва бо ҳамин ба “Иттифоқи Чоргона” табдил ёфтани “Иттифоқи Сегона”
- II.1916** — дар самти Верден ба ҳучум гузаштани артиши немисҳо

- VI.1916** — аз тарафи лашкари Русия тахти фармондеҳии генерал А. Брусиллов дар ҷабҳаи ҷанубу ғарбӣ раҳна карда шудани хати мудофиавии германиявӣю австровенгерӣ
- VII.1916** — дар самти Сом ба ҳуҷуми ҷавобии густурда гузаштани артишҳои Англия ва Фаронса
- XII.1916** — дар наздикии Верден ба амал омадани муҳорибаи калонтарини Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки дар он аз ҳар ду тараф қариб 1 млн нафар аскарону афсарон ҳалок гардидаанд

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом воқеа барои сар шудани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ баҳона шуд?
2. Ҷанги якуми ҷаҳонӣ кай ва чӣ тавр оғоз ёфт?
3. Хусусиятҳои империалистии Ҷанги якуми ҷаҳониро бо далелҳо муайян кунед.
4. Кадом давлатҳои ҳар ду гурӯҳ дар назди худ дар ҷанги дар пешистода мақсаду вазифаҳои мушаххас гузошта буданд?
5. Чаро фармондеҳи немисҳо нақшаи ҷангии худро “Нақшаи Шлиффен” номидааст?
6. Дар бораи амалиёти ҷангии соли 1914 нақл кунед.
7. Лашкари Русия ба артиши Фаронса ва Англия чӣ тавр ёрӣ мерасонид ва баръакс?
8. Дар наздикии дарёи Марна кай муҳориба ба амал омад? Дар он чӣ қадар қувва иштирок кард?
9. Оё нақшаи ҷангии немисҳо иҷро гардид?
10. Дар бораи рафти Ҷанги якуми ҷаҳонӣ дар соли 1915 маълумот диҳед.
11. Чаро Италия аз Иттифоқи Сегона баромада, бар зидди Германия ва Австро-Венгрия ҷанг эълон кард?
12. Ба ҳайати “Иттифоқи Чоргона” кадом давлатҳо дохил буданд?
13. Лаҳзаҳои асосии Ҷанги якуми ҷаҳониро дар соли 1916 баён кунед.
14. Немисҳо дар Ипр кадом силоҳи навро санҷиданд?
15. Муҳорибаи дар Верден баамаломадаро чаро “Гӯштқимакунии Верден” номидаанд?
16. Натиҷаҳои амалиёти ҷангии солҳои 1914 – 1916-ро ҷамъбаст намоед.
17. Ҳар як ҳуҷҷати мавзӯро мавриди баҳсу мунозира қарор диҳед. Муайян кунед, ки кадом давлат дар арафаи ҷанг кадом тактикаи сиёсиро пеш гирифта буд? Мушаххасан нисбати Англия ва ИМА фикри худро иброз доред.

§ 56-57. РАФТИ ЧАНГ ДАР СОЛҲОИ 1917 – 1918 ВА ХОТИМА ЁФТАНИ ОН

Рафти чанг дар соли 1917. Аз сабаби ба итмом расидани захираҳо ва ҳаракати пурзӯри зиддичангии халқ дар Германия, Австро-Венгрия, Фаронса, Англия ва Русия вазъият тезу тунд шуд. Ҳукуматдорони ин мамлакатҳо умедашонро акнун аз ғалаба канда, роҳи аз чанг баромаданро мекофтанд. Роҳбарони Германия дар бораи бас кардани чанг фикри хешро ба мамлакатҳои аъзои Антанта расонданд. Иттифоқчии он Австро-Венгрия бошад, ба Фаронса сулҳ ҳам таклиф кард. Империализми Германия ба давлатҳои Антанта сулҳ бастанӣ буд, вале сулҳи баробар ба ғалаба. Вилгелми II гуфта буд, ки шартҳои сулҳ “бояд аз он иборат бошанд, ки мо аз душманон пул, ашёи хом, пахта, равған гирифта, ҳамаи онро аз қисаи онҳо ба қисаи худ гузорем”. Давлатҳои Антанта ба ин ҳаргиз розӣ шуда наметавонистанд.

Дар солҳои чанг ИМА ба давлатҳои Антанта лавозимоти чангӣ ва озӯқа фурӯхта, аз ин ҳисоб сарвати фаровон гун кард. Акнун империализми ИМА бо ин бойгарию тавононаш мехост, ки ҳукмрони ҷаҳон шавад. Танҳо баъди се соли чанг – моҳи апрели соли 1917 бо ҳамин мақсад бо Германия чанг эълон кард. Ин хабарро шунида, ҳукуматдорони Англия ва Фаронса саросема шуданд. Онҳо дар фикри он буданд, ки ИМА аз музаффариятхояшон истифода набарад. Барои ҳамин ғалабаи худро бар давлатҳои гурӯҳи германиявӣ тезонданӣ буданд. Вале ба Англия ва Фаронса муяссар нашуд, ки то ба Европа расида омадани артиши ИМА Германияро

Амалиёти ҳарбӣ дар ҷабҳан Шарқӣ (солҳои 1914 – 1917)

шикаст бидиҳанд. Ғайричашмдошт моҳи октябри соли 1917 лашкари Германия ва Австро-Венгрия дар Капоретто ба лашкари Италия зарбаи сахт зад ва қариб буд, ки онро торумор кунад. Артиши Фаронса ва Англия мошинсавор зуд ба он ҷо расида омаданд ва базӯр пеши роҳи артиши Германия ва Австро-Венгрияро гирифтанд ва нагузоштанд, ки онҳо ба дарунтари Италия сар дароранд.

Муҳорибаҳо дар ин сол дар ҷабҳаҳои дигар ҳам давом карданд, вале онҳо бештар ба фоидаи Антанта анҷом меёфтанд.

Бӯҳрон дар мамлакатҳои Европа. Дар давраи ҷанг ҳукуматҳои мамлакатҳои иштирокчи ҷанг озодиҳои демократӣ – озодии маҷлису гирдиҳамоиҳо, озодии суҳан, фаъолияти мақомоти намоёндагии халқ ва муассисаҳои дигари демократиро маҳдуд карданд. Онҳо давлатро тавассути силоҳ идора мекарданд. Чунин ҳукуматҳо танҳо ба манфиати сармоядорони калон ва олигархияи молиявӣ хизмат карда метавонистанд. Табақаҳои дигари аҳоли бе ҳимояи давлат монда буданд.

Иқтисодиёти мамлакатҳои иштирокчи ҷанг ба роҳи ҳарбӣ дароварда шуда буд. Зиёда аз 70 фоизи саноати калон ва нисфи саноати сабук ба нафъи ҷанг маҳсулот мебароварданд. Истехсоли молҳои ниёзи мардум ниҳоят кам шуд. Аҳволи халқи заҳматкаш чи дар ҷабҳа ва чи дар ақибгоҳ хеле вазнин буд ва он рӯз то рӯз бадтар мешуд. Бо сабаби вазъияти вазнини таъминот ва бесару сомони давраи ҷанг ҳаннотию порахӯрӣ ва дуздию горагари авҷ гирифт. Ба замми ин қиматӣ аҳволи бе ин ҳам вазнини аҳли меҳнатро боз ҳам тоқатфарсатар кард. Эътирози мардум бар зидди ҷанг торафт меафзуд. Дар солҳои 1914 – 1917 дар мамлакатҳои иштирокчи ҷанг шумораи корпартофтагон бемайлон зиёд мешуд. Корпартоиҳо дар Чехия, Австрия, Руминия, Русия ва мамлакатҳои дигар ба амал омаданд.

Моҳи январӣ соли 1918 як қисми сотсиал-демократҳои Германия, ки худро гурӯҳи “Спартак” меномиданд ва зидди ҷанг буданд, ба ҳаракати зиддиҳукумати халқ роҳбарӣ карданд. 28 январ таҳти роҳбарии онҳо дар Берлин корпартоии оммавии муқобилони ҷанг доир гардид, ки дар он қариб ним миллион кас иштирок кард. Корпартоиҳои сиёсӣ музофотҳои Саксония, Бавария, Рейн-Вестфалия ва баъзе музофоту шаҳрҳои дигари саноатии Германияро ҳам фаро гирифтанд. Дар корпартоиҳои сиёсии моҳи январӣ соли 1918 зиёда аз як миллион нафар муқобилони ҷанг иштирок карданд. Онҳо бас кардани ҷанг, нон ва озодиҳои демократӣ талаб мекарданд.

**Завол ёфтани
мутлакият дар Русия.
Феврари соли 1917**

Дар охири соли 1916 ва аввали соли 1917 дар Русия ҳам бӯҳрони инқилобӣ ба амал омад. Вазифаҳои он аз сарнагун кардани ҳукумати подшоҳӣ, барпо намудани ҷумҳурии демократӣ, ба халқ додани озодиҳои демократӣ ва аз ҷанг баровардани Русия иборат буданд.

23 феврари соли 1917 ин инқилоб дар Петербург оғоз ёфт. 3 март подшоҳи Русия Николайи II аз ноилҷӯӣ аз баҳри тоҷу тахт даст кашид. Дар Русия инқилоби буржуазии демократии Феврал ғалаба кард. Моҳи августи соли 1917 Русия ҷумҳурӣ эълон карда шуд.

Вале ҳокимияти ҷумҳурӣ дар Русия дер давом накард. 25 октябри соли 1917 дар Петербург табaddулоти инқилобӣ ба амал омад, ки дар натиҷа дар Русия дар шакли шӯроҳо диктатураи пролетариати РКП(б) барпо гардид. Баъди ғалаба болшевикони Русия аз Германия сулҳ талабиданд. 3 марти соли 1918 Русияи Шӯравӣ бо Германия сулҳи алоҳида баста, бо ҷамин аз Ҷанги якуми ҷаҳонӣ баромад.

**Гвардиячиёни
Сурх Смолнийро дар
рӯзҳои октябрӣ
хифз менамоянд**

Амалиётҳои ҷангӣ дар соли 1918. Моҳҳои март – июли соли 1918 лашкари Германия дар маҳаллаҳои Аррасу Лафар ва дар Фландрия бар зидди лашкари Англия дар Шампан ва дар водии дарёи Марна бар зидди лашкари Фаронса 4 маротиба хучум кард. Дар ин хучумҳо лашкари Германия садҳо ҳазор нафар аскарҳои худро қурбон кард. Ба ин нигоҳ накарда дар ин самт вай бар лашкари Англия ва Фаронса ғалабаи ҷиддие ба даст оварда натавонист. Маълум буд, ки дигар зӯри Германия ва иттифоқчиёнаш ба давлатҳои Антанта намерасад.

Баҳори соли 1918 Антанта ҷабҳаи амалиёти ҷангии худро васеъ кард. Давлатҳои ин гурӯҳи ҷарбӣ ва на танҳо онҳо бар зидди Русия таҷовузи ҷарбӣ ташкил карданд, ки он то соли 1920 давом кард. Ин давлатҳо меҳостанд, ки ҳокимияти шӯроҳоро дар Русия барҳам зананд. Қувваҳои асосии зарбазанандаи ин таҷовузкоронро Англия, Фаронса, ИМА ва Ҷопон ташкил мекарданд. Лашкаркашии давлатҳои номбурда бар зидди Русияи Шӯравӣ барор нагирифт.

Лашкари беҳолу бемадори Германия дигар қобилияти ғалаба карданро аз даст дода буд. 18 июли соли 1918 лашкари Англия ва Фаронса ба хучуми ҷавобӣ гузашта, он ҷойҳоеро, ки Германия моҳи май ба даст дароварда буд, бозпас баргардонид.

Дар миёнаҳои моҳи сентябр дар назди Сен-Мишел давлатҳои Антанта ба хучуми умумии мавқеъҳои душман сар карданд. Лашкари Германия талафоти калон меод ва дигар пеши роҳи рақибони пурзӯри худро гирифта наметавонист. Акнун шикасти Иттифоқи Чоргона яқин шуд.

15 сентябри соли 1918 қувваҳои ҷарбии Булғористон дар наздикии Добро-Поле аз лашкари Антанта шикаст хӯрданд. Гурӯҳи

Сарфармондеҳи ҷанги лашкари иттифоқчиёи маршали Фаронса Фош шартномаи дар бораи сулҳи муваққатӣ баён карда истодааст. Намояндагони ҳайати фармондеҳии Англия ва Америка ва ҳайати вакилони немис иштирок доранд.

калони сарбозони булғор дар муҳосира монда асир афтоданд. 29 сентябр намояндаи Булғория ба Созишномаи сулҳи таслимшавӣ имзо гузошта, аз ҷанг баромадани мамлакаташро тасдиқ намуд. Баъди Булғория 31 октябр Туркия ҳам ба Созишномаи сулҳ имзо карда, аз ҷанг баромад.

Таслимшавии Булғория ва Туркия аҳволи Германия ва Австро-Венгрияро боз ҳам вазнинтар кард. 3 ноябр боқимондаҳои лашкари Австро-Венгрия ба лашкари Италия таслим шуданд. Бо ҳамин Австро-Венгрия ҳам аз ҷанг баромад.

Шикастхӯрии Австро-Венгрия ба парокандашавии ин империя оварда расонд. Чехия ва Словакия аз он баромада, Чехословакияро ташкил карданд. Венгрия ҳам истиклолияти худро эълон намуд. Давлату халқҳои дигари империяи Австро-Венгрия низ истиклолият ба даст оварданд.

Инқилоб дар Германия. 3 ноябри соли 1918 дар бандари Кил баҳрнавардон шӯриш бардоштанд. Ин воқеа оғози инқилоби Германия буд. Рӯзи дигар шӯриш тамоми флотро дар бар гирифт. Дар зарфи якчанд рӯз инқилоб саросари мамлакатро фаро гирифт. Вазъияти ҳукуматдорони Германия хеле хавфнок шуд. Вилгелми II маҷбур шуд, ки ба Ҳолландия гурезад. 9 ноябр инқилоб пойтахти Германия ш. Берлинро ҳам фаро гирифт. 10 ноябр дар шаҳр ҳокимият ба дасти ваколатдорони сотсиал-демократҳо (роҳбари онҳо Эберт) гузашт. Дар Германия мутлақият барҳам хӯрд.

Хотима ёфтани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ. 11 ноябри соли 1918 сарфармондеҳи артиши Фаронса маршал Фош дар стансияи Ретонд, воқеъ дар ҷангали Компьен, дар вағони худ вакилони Германияро қабул намуда, шартҳои Созишномаи сулҳро ба онҳо пешниҳод кард. Вакилони Германия ба ақти таслимшавӣ имзо гузоштанд. Соати 11 пагоҳии ҳамон рӯз дар ҳамаи ҷабҳаҳо оташбас эълон карда шуд. Бо ҳамин Ҷанги якуми ҷаҳонӣ ба охир расид.

Мувофиқи шартномаи сулҳ Германия вазифадор карда шуд, ки дар зарфи 15 рӯз ҳамаи сипоҳиёни худро аз Фаронса, Белгия, Люксембург, Туркия, Руминия, Австро-Венгрия, аз соҳилҳои ҷаби дарёи Рейни Германия ва мустамликаҳои африқавӣ барорад. Инчунин Германия бояд як қисми лавозимоти ҳарбӣ, 5 ҳазор паровоз, 150 ҳазор вагон, 5 ҳазор мошини боркаш ва ғайраро ба Антанта бидиҳад. Лашкари Антанта дар Германия “ҳар қадар зарур бошад, ҳамон қадар истад”, чунин навишта шуда буд, дар шартҳои созишномаи сулҳ.

Сарфи назар аз он ки Германия ба ҷанг тайёрии хуб дида буд, ҳамроҳи иттифокчиёнаш шикаст хӯрд. Империяҳои Туркия, Австро-Венгрия ва Германия аз харитаи сиёсии ҷаҳон нест шуданд.

Ҷанги якуми ҷаҳонӣ, ки империалистон тайёр карда буданд, ба сари мардуми ҷаҳон бадбахтиҳои зиёде овард. Шумораи ҳалокшудагон зиёда аз 10 миллион ва маъҷубон қариб 20 миллион нафарро ташкил карданд. Ин ҷанг аз се як ҳиссаи бойгарии миллии давлатҳои асосии ҷангкунандаро нест кард. Харочоти умумии ҷанг тахминан 80 миллиард доллари америкоиро ташкил намуд.

МАЪХАЗ ВА САНАДҲО .

1. ТУРУМОР ҚАРДА ШУДАНИ АРТИШИ ИТАЛИЯ ДАР МУҲОРИБАИ НАЗДИ КАПОРЕТТО МОҲИ ОКТЯБРИ СОЛИ 1917

Моҳи октябри соли 1917 оромиро дар ҷабҳаҳои шарқӣ ва ғарбӣ истифода бурда, фармондеҳи Австрия ва Германия қарор дод, ки дар ҷабҳаи Италия ба ҳучуми қалон гузарад, то ки онро таслим намуда, захирахояшро аз худ кунад. Ҳамлаи артиши Австрияю Германия бо турумори артиши Италия анҷом ёфт. Вайро аз пурра нобуд кардан танҳо ба он ҷо омадани ҷузъу томҳои артиши Англияю Фаронса наҷот дод.

Дар поён порчаҳоро аз хотироти Ллойд Чорч меорем, ки ӯ соли 1917 нахуствазири Англия буд.

«...Охири моҳи октябр артиши Германия дар Фаронса бо қаноти рости худ лашкари иттифокчиёноро боздошта, бо қаноти чапаш дар Алпҳои Штирий ба артиши Италия зарба зад. Зарбаи тевтонӣҳо таъсири маҳвкунанда дошт. Артиши Италия паҳш карда шуд ва он бетартибона ба ақиб баргашт. Вай дар понздаҳ рӯз то 70 мил ақиб нишаста, 600 ҳазор нафарашон куштаю захмӣ шуданд, ба асорат афтоданд ва ба ному нишон гум шуданд... Аз артиллерияи нокифояи италиявӣ 31952 адад сиҷоҳи вазнин ба даст рақиб афтод. Қаламрави бузург низ аз даст рафт, лекин ин талафот аз ҷиҳати аҳамияти худ нисбат ба талафоти одамай, силоҳ ва лавозимоти ҳарбӣ ҳеч аст...»

Ба Италия омада расидан замон ман ба шикоятҳои афсарони англис шинос шудам.

Дивизияҳои бутун ҳамчун заррачаҳо... пароканда шуданд. Чӣ қадар дивизияҳо нест гардиданд... Баъзе дивизияҳо бе артиллерия ва қорвон дар байни ҳамдигар робитаи худро базӯр нигоҳ дошта тавонистаанд. Чӣ ҳел дивизияҳо? Қӣ иро гуфта метавонад? Ба ҳар ҳол ситоди қудли италиявӣ не...»

2. ОШҶҮБҲО ДАР АРТИШИ ФАРОНСА ТУБИСТОНИ СОЛИ 1917

(Аз хотироти яке аз иштирокчиёни ошӯбҳо)

Июни 1917 ман дар батареяи 137-ум будам ва дар Серши воқеъ дар наздикии Суассерини (Эне) аз даромадан ба оқоноҳ даромадан саркашӣ кардем.

Ёд дорам, ки чӣ тавр ман ба полки 132-юми пиёдагарди тамоман бетартиб омада будам. Полки 136-ум шӯриш бардошта, силоҳ дар даст дар базандии Гари мавҷ гирифт. Ин шӯриш бо ёрии аскарони савора паҳш карда шуд.

Мо амри пешвоёро интизор будем. Мо, артиши инқилобӣ, тайёр будем, ки ба Париж ҳамла орем.

Чӣ қадар рафикон барои хиёнати дохилӣи социалистӣ"-и он замон ҷонҳои худро аз даст доданд...»

3. ХУЧУМИ БЕБАРОРИ ФАРОНСАВИҲО ДАР ҶАБҲАИ ҒАРБӢ, МОҲИ АПРЕЛИ СОЛИ 1917

«...Имрӯз бо муҳорибаи дахшатноки 16 апрел тамои шуд. Мо дар ҷои истодаамон мондем. Орзуҳои пагоҳии мо чӣ тавр дастнорас буданд. Аз дур манораҳои Лион намудор буданд, ки ба мо бо тамасхур нигоҳ мекарданд. Охир мо дар бораи хучуми хушбахтона, бошӯроат ва барқвор орзу мекардем. Тамоми артиш бояд дар он тарафи мавқеҳои аз немисҳо нигоҳдорданӣ мо мешуданд.

Аз ин изтироб, аз ин мотам, аз замини бо дуди хуноғушта тавассуфи бузурге бармеояд.

Ва ба суроған ҳамон қасоне, ки бо як ишораи қалам аскарони бехтарини моро ба марг маҳкум намуданд, суҳанҳои маломатомезу маҳкумқунаҷда баланд садо медиханд...»

Аз нутқи лейтенант Ибарнегаре дар маҷлиси пӯшидаи палатаи намоёндагон, 29 июни с. 1917

4. ШАРТНОМА ДАР БАЙНИ ГЕРМАНИЯ, АВСТРО-ВЕНГРИЯ, БУЛГОРИСТОН ВА ТУРКИЯ, АЗ ЯК ТАРАФ ВА РУСИЯ АЗ ТАРАФИ ДИГАР, КИ ДАР БРЕСТ-ЛИТОВСК 3 МАРТИ СОЛИ 1918 БА ИМЗО РАСИДААСТ

Моддаи 1. Русия аз як тараф ва Германия, Австро-Венгрия, Булгористон ва Туркия аз тарафи дигар, эълон мекунанд, ки ҳолати ҷанг дар байни онҳо қатъ гардида, ба қарор омаданд, ки минбаъд бо ҳамдигар дӯстона зиндагӣ мекунанд...

Моддаи 3. Вилоятҳои, ки дар тарафи ғарбӣ ... ҳат – аз гулӯгоҳе, ки ҷазираҳои Дигро ва Эзелро аз қитъаи ҷудо мекунанд, сар қарда ба воситаи халиҷи Рига, ба тарафи шарқтари Рига ба воситаи Фридрихштадт ва Двинск, Свентсяни, Ошмани дар шарқтари Лида, ба воситаи Волковск, Пружани, Каменец-Литовск ва шимолтари Брест-Литовск воқеанд ва қаблан ба Русия тааллуқ доштанд, минбаъд дар зери ҳокимияти олии он наменаванд...

Русия аз ҳар гуна даҳолат ба қорҳои дохилии ин вилоятҳо даст мекашад. Германия ва Австро-Венгрия ниҳат доранд, ки дар оянда тақдирӣ ин вилоятҳоро бо ҳамроҳии аҳолии онҳо ҳаллу фасл намоянд.

Моддаи 4. Германия тайёр аст ҳамин, ки сулҳи умумӣ бааста шуд ва аз тарафи русҳо ҷавоб додани аскарҳо пурра анҷом ёфт, қаламрави дар шарқтари хати 3-юми дар сарҳати 1-ум нишондодаро тоза мекунад, ҷунки моддаи 6 муқаррароти дигар надорад. Русия тамоми қорӣ аз дасташ меомадагиро мекунад, то ки музофотҳои Анатолияи Шарқиро... тоза қарда, бо тартиб ба Туркия баргардонад.

Оқруғҳои Ардаған, Қарс ва Батумӣ низ бетаъхир аз сипоҳиҳои рус тоза қарда мешаванд. Русия ба таъқиқи муносибатҳои давлатию ҳуқуқӣ ва байналхалқии ҳуқуқии ин оқруғҳо даҳолат намекунад. Ба аҳолии ин оқруғҳо имконият медиҳад, ки бо ризоияти давлатҳои ҳамсоя ва алаҳхусус бо Туркия соҳти нав муқаррар намоянд.

Моддаи 5. (Ҷаҳалдорӣ) Русия онд ба амали қардани пурра ҷавобдори артиши худ, аз он ҷумла, қисмҳои қарбие, ки навақас Ҷуқумати Шӯравӣ таъсис

додааст. Ба бандарҳои русӣ гузаронидани киштиҳои ҳарбии Русия то ба имзо расидани судҳои умумӣ дар ҳамон ҷо монандани онҳо...).

Моддаи 9. (Эълони тарафайн дар бораи даст кашидан аз ҷуброн кардани хароҷот ва зарари ҳарбӣ).

5. ТАСЛИМШАВИИ ГЕРМАНИЯ

Аз ахднома дар бораи оштии иттифоқчиён бо Германия, ки дар ҷангалҳои Компьен 11 ноябри соли 1918 ба имзо расидааст.

Моддаи 1. Дар ҳушкӣ ва дар ҳаво баъди 6 соати ба имзо расидани Созишномаи оштии бас кардани амалиёти ҳарбӣ.

Моддаи 2. Бетаъхир тарк кардани мамлакатҳои ишғолкардашуда: Белгия, Фаронса, Люксембург, ҳамчунин Элзас ва Лотарингия – дар зарфи 15 рӯз...

Моддаи 4. Аз ҷониби артиши Германия монда рафтани лавозимоти ҳарбии зерин: 5 ҳазор тӯп, 25 ҳазор пулемёт, 3 ҳазор миномёт ва 1700-то самолёт, ба ин ҷумла ҳамаи Д-7 ва ҳамаи самолётҳои шабона бомбаронкунанда дохиланд.

Моддаи 5. Кучидани артиши Германия аз минтақаҳои соҳили чапи Рейн. Минтақаҳои соҳили чапи Рейн аз ҷониби ҳокимияти маҳаллӣ идора карда мешаванд, лекин зери назорати артиши ишғолии иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида...

...Дар соҳили рости дарёи Рейн, аз сарҳади Ҳолландия то сарҳади Швейсария, дар байни дарё ва хати мувозӣ... ва аз он 10 км дуртар минтақаи бетараф ташкил карда мешавад...

Моддаи 15. Рад кардани шартномаҳои Бухарест, Брест-Литовск ва шартномаҳои иловагӣ.

Моддаи 19. Дар ҳеч чиз ҳуқуқи иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳидаро вайрон накарда, дар оянда аз ҳар гуна талабот ва даъво даст кашидан.

Ҷуброн кардани зарари расонидашуда...

Таъҷилан баргардонидани маблағи нақди Банки Миллии Белгия...

Баргардонидани тиллои рус ва румин, ки немисҳо гирифтаанд ва ё додаанд.

Ин тилло то бастании Созишномаи судҳо барои нигоҳ доштан гирифта мешавад.

Моддаи 22. Ҳамаи киштиҳои зеробие (аз он ҷумла крейсерҳо ва нақлиёти минабар), ки феълан вучуд доранд, бо силоҳ ва лавозимоти ҳарбиашон дар он бандарҳое, ки иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида муайян кардаанд, ба иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида супорида шаванд.

Киштиҳои зеробие, ки ба баҳр баромада наметавонанд, бесилоҳ карда мешаванд... ва онҳо бояд дар зери назорати иттифоқчиён ва Иёлоти Муттаҳида монанд.

Киштиҳои зеробие, ки барои ба баҳр баромадан тайёранд, дар баробари тавассути барқия фармон гирифтаан бетаъхир бояд бандарҳои Германияро тарк карда, ба бандарҳое раванд, ки барои супоридани онҳо муқаррар карда шудаанд...

Моддаи 26. Вазъи муҳосира аз чониби иттифокчиён ва давлатҳои ҳамроҳшуда мувофиқи шартҳои барои муҳосира амалкунанда бокӣ мемонад ва киштиҳои германиявӣ дар баҳрҳо дучоршуда дастгир карда мешаванд.

Иттифокчиён ва Иёлоти Муттаҳида дар назар доранд, ки дар муҳлати оштии Германия аз хӯрокворӣ ҳамон қадаре, ки зарур аст, таъмин карда мешавад.

Моддаи 33. Баъди ба имзо расидани аҳдномаи оштии дар зерин парчаи бетараф ба ягон ҳел гуселонидани киштиҳои тичоратии Германия роҳ дода намешавад.

Моддаи 34. Муҳлати бастании аҳдномаи оштии 36 рӯз бо назардошти ҳуқуқи дароз кардани он муайян карда мешавад...

САНАҲОИ МУҲИМ

- IV.1917 — бо Германия ҷанг эълон кардани ИМА
- 1916-1917 — дар Русия пухта расидани бӯҳрони инқилобӣ
- 23.II.1917 — огози инқилоби буржуазии демократии Феврал дар Русия
- 3.III.1917 — аз тоҷу тахти Русия даст кашидани император Николайи II
- VIII.1917 — ҷумҳурии эълон карда шудани Русия
- 25.X.1917 — дар Русия ба амал омадани табаддулоти болшевикӣ ва дар он ҷо ҳукмрон гардидани диктатураи пролетариат
- 3.III.1918 — бо давлатҳои Иттифоқи Сегона Созишномаи алоҳидаи сулҳ баста, аз ҷанг баромадани Русияи Шӯравӣ
- 18.VII.1918 — ба ҳучуми ҷавобии зидди Иттифоқи Сегона гузаштани артишҳои Англия ва Фаронса
- 15.IX.1918 — дар наздикии Добро-Поле аз артиши Антанта шикаст хӯрдани лашкари Булғория
- 31.X.1918 — ба Созишномаи сулҳ бо Антанта имзо гузошта, аз ҷанг баромадани Туркия
- 3.XI.1918 — ба артиши Антанта таслим шудани боқимондаҳои артиши Австро-Венгрия
- 3.XI.1918 — сар задани шӯриши баҳрнавардони Германия дар бандари Кил
- 9.XI.1918 — сар задани инқилоб дар пойтахти Германия – шаҳри Берлин

- 10.XI.1918 — дар Германия ба сари ҳокимият омадани
социал-демократҳо бо сардори Эберт
11.XI.1918 — ба охир расидани Ҷанги якуми ҷаҳонӣ
1918–1920 — таҷовузи Антанта бар зидди Русияи Шӯравӣ

— САВОЛ ВА СУПОРИШ —

1. Дар бораи рафти ҷанг дар соли 1917 нақл кунед.
2. Кай ва чаро ИМА бо Германия ҷанг эълон кард?
3. Чаро дар мамлакатҳои Европа бӯҳрони инқилобӣ ба амал омад?
4. Кай ва чӣ тавр дар Русия инқилоби буржуазӣ демократӣ Феврал ғалаба кард?
5. Кай дар Русия табаддулоти болшевикӣ ба амал омад?
6. Дар бораи амалиёти ҷангии соли 1918 нақл кунед.
7. Баҳори соли 1918 кадом давлатҳо бар зидди Русияи Шӯравӣ таҷовузи ҳарбӣ ташкил карданд?
8. Булғория ва Туркия кай ва чӣ тавр аз ҷанг баромаданд? Австро-Венгрия чӣ? Русияи Шӯравӣ чӣ?
9. Кай ва чӣ тавр дар Германия инқилоби демократӣ ғалаба кард?
10. Ҷанги якуми ҷаҳонӣ кай ва чӣ тавр ба охир расид?
11. Чаро империяҳои Туркия, Австро-Венгрия ва Германия пароканда шуданд?
12. Ҷанги якум ҷаҳониро чамъбаст кунед.
13. Хуччатҳои мавзӯро ҳангоми ба саволҳо ҷавоб додан дар ҷои зарурӣ ба кор баред.
14. Дар атрофи мазмуни хуччатҳои мавзӯ бо ҳамдарсонатон мубодилаи афкор доир намоед.
15. Оё давлатҳои иштирокчиин асосии ҷанг ба мақсадҳои худ ноил шуданд?
16. Аз мавзӯ хулоса бароред.

БОБИ XI МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ҶАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

§ 58–59. МАОРИФ, ИЛМ ВА ТЕХНИКА

Маориф. Тараққиёти қувваҳои истеҳсолкунанда дар охири асри XIX – аввали асри XX зарурати пешрафти маорифро тақозо мекард. Мамлакатҳои пешқадами демократӣ аз ҳамин сабаб барои маорифи халқ маблағҳои калон ҷудо мекарданд. Дар ин мамлакатҳо аксарияти кӯдакону наврасон имконият доштанд, ки дар мактабҳо бепул таҳсил кунанд.

Дар соҳаи маориф бештари мамлакатҳои Европа ва Америкаи Шимолӣ аз мамлакатҳои дигари ҷаҳон пеш меистоданд. Дар Англия, Фаронса, Швейсария, Германия, Италия, Белгия, Ҳолландия, ИМА, Русия, Канада ва баъзе мамлакатҳои дигар барои таҳсили насли наврас шароити беҳтар муҳайё карда шуда буд. Пешрави маорифи онҳо ба дараҷаи тараққиёти иқтисодиёт ва дастовардҳои сиёсӣ иҷтимоӣ қонеа вобаста буд.

Дар аксари мамлакатҳои соҳибистиклоли Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ маорифи халқ кам пеш рафт, чунки ин давлатҳо ҳанӯз имконияти зарурӣ надоштанд, ки аҳолиро саросар саводнок кунанд. Дар ҳуди ҳамин қитъаҳо ва баъзе ҷойҳои дигари кураи замин давлатҳои буданд, ки маорифи халқи онҳо дар зинаи хеле пасти тараққиёт меистод. Ба ин ду қисм ҳалал мерасонд: дараҷаи пасти қувваҳои истеҳсолкунанда ва тобеияти мустамликавӣ. Бисёри онҳо давраи феодалиро аз сар мегузарониданд. Баъзеашон ҳатто дар дараҷаи аз ин ҳам пасти тараққиёт ҷой гирифта буданд.

Дар ин вақт он зинаи қамъиятӣ будан рафти табиӣ тараққиёти он давлатҳо буда, системаи мустамликадорӣ ҳам ба пешрафти иқтисодӣ ва ҳам ба маориф монеаи сунӣ ба вучуд овард. Вай ин давлатҳоро, аз он қумла, дар соҳаи маориф ба муддати дуру дароз аз густариш боздошт. Давлатҳои сармоядорӣ аз мустамликаҳо даромади калон гирифта, ғами маорифати халқҳои онҳоро намехӯрданд.

Илм. Илм дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX бо ду роҳи асосӣ тараққӣ мекард – ба соҳаҳои маҷмӯа тақсим шудани илмҳои алоҳида ва тарафҳои муштамлақтар шудани робитаи байни

илмҳо. Тадқиқи сохти модда, омӯзиши энергия ва сохти нави манзараи физикии олам самтҳои асосии тараққиёти илмҳо буданд.

Олимони мамолики гуногуни ҷаҳон ҳаракат мекарданд, ки бо ҳамдигар ҳамкорӣ карда, дар ин ва ё он соҳаи илм муваффақият ба даст дароранд. Барои ҳамин мақсад соли 1875 Бюрои байналхалқии тарозу ва ченакҳо, соли 1896 Иттиҳоди байналхалқии заминченкунӣ, соли 1900 Иттиҳоди байналхалқии академикҳо ва соли 1912 дар шаҳри Париж Бюрои байналхалқии вақт таъсис дода шуданд.

ДАСТОВАРДҲОИ ИЛМҲОИ АЛОҲИДА

Риёзӣ. Инкишофи илмҳои табиатшиносӣ бо тараққиёти илми риёзӣ ғайриимкон буд ва на танҳо ин илм. Геометрияи ғайриэвклидӣ, ки асосгузори он Н. И. Лобачевский буд, дар охири асри XIX – аввали асри XX боз ҳам инкишоф ёфт. Эстафетан Н. И. Лобачевский ва ҳамсафони ӯ Я. Боляй ва К. Ф. Гаусро риёзишиноси немис Г. Риман қабул карда, назарияи геометрияи ғайриэвклидиро ба зинаи боз ҳам баландтари тараққиёт ва фаҳмиш баровард. Геометрияи фазоии дорои қачии доимии мусбӣ ба ин олим тааллуқ дорад.

Кори олимони номбурдари олими италиявӣ Э. Бертрани давом дода, геометрияро бо гоҳҳои ҷадиди пешқадам ғанӣ гардонид. Соли 1868 ӯ бо номи “Таҷрибаи шарҳи геометрияи ғайриэвклидӣ” рисолае чоп кунонд, ки он ба зътирофи аҳли илм сарфароз гардидани геометрияи ғайриэвклидӣ кӯмак расонд.

Ситорашиносӣ. Асбобҳои нави тадқиқотӣ ба пешравии илми ситорашиносӣ кӯмак расонданд. Бо ёрии таҳлили спектралӣ, ки он ханӯз соли 1859 кашф карда шуда буд, ситорашиноси англис Ч. Локьер дар офтоб хати спектреро ёфт, ки ба унсурҳои химиявии он вақт дар замин маълум монанд буд. Ӯ ин унсуро гелий (номи латинии Офтоб) номид. Олими дигари англис У. Рамзай соли 1895 ин газро дар шаронти лабораторӣ пайдо намуд.

Таҳлили спектралиро олимони барои омӯختани ситораҳо ҳам истифода мебардагӣ шуданд. Олими англис У. Хеггинс ба омӯзиши спектралӣ туманнокии берун аз Галактика ибтидо гузошт.

Дар Конгресси ситорашиносон, ки он соли 1887 дар ш. Париж баргузор гардид, қарор дода шуд, ки феҳрасти (каталог) ситораҳо тартиб дода шавад. Дар ин кор 18 расадхонаи ҷаҳон

иштирок кард. Дар натиҷаи ин кор қариб 2 миллион ситораҳо дар ин феҳраст ба қайд гирифта шуданд.

Физика. Тараққиёти индавраинаи илми физика бо номи олими бузурги англис Ч. Максвелл алоқаманд аст. Ӯ назарияи умумии протсессҳои электромагнитиро тартиб дод. Ч. Максвелл рушноиро ҳамчун як намуди ларзиши электромагнитӣ исбот намуд. Нишондодҳои Ч. Максвеллро Г. Гертс ва олимони дигар бо таҷрибаҳои худ тасдиқ ва инкишоф доданд. Самти тадқиқоти Ч. Максвелл ва Г. Гертсро давом дода, олими немис В. К. Рентген соли 1895 “шуои икс”-ро кашф кард, ки он имрӯз дар илми тиб ва соҳаҳои дигар ба таври васеъ ба кор бурда мешавад. Олими рус А. С. Попов усули нурафканӣ ва қабули мавҷҳои электромагнитиро барои алоқаи бестартиқ кашф карда, баъд дар асоси онҳо радио сохт.

Ба илми физика олимони машҳури ҷаҳон – франсавиро А. Беккерел, Фредерик Жолио ва Мария Складовская-Кюри, Э. Резерфорди англис, даниягӣ Нилс Бор ва олимони дигар саҳми сазовор гузоштаанд.

Назарияи нисбияти Эйнштейн. Назарияи олими бузурги немис А. Эйнштейн дар бораи нисбият яке аз кашфиётҳои муҳимтарини оғози асри XX мебошад. Ӯ соли 1905 дар мақолаи худ “Оид ба электродинамикаи ҳисмҳои ҳаракаткунанда” дар бораи алоқамандӣ ва ба ҳамдигар вобаста будани фазо, вақт ва модда (материя) фикр баён карда, исбот намуд, ки дар ҳоли беҳаво (вакуум) суръати рушнӣ аз ҳар манбаъ ки бошад, ба самти суръати ҳаракати ин сарчашма ва мушоҳидачии он вобаста нест.

Дар физикаи классикӣ тасаввуроте ҳукмрон буд, ки мувофиқи он вақт ҳамчун як қизи устувори бетағйири мутлақи ба ҳеч гуна протсессҳои моддӣ вобаста набуд ва ҳисобида мешуд. Вале назарияи нав фикри барои ҳамаи системаҳо ягона будани ҳисоби вақтро рад кард.

Пештар фазо ҳамчун ҳоли ҳисоб карда мешуд, ки гӯё он “мақони ҳоли” ва мутлақ бетағйир бошад. Вале аз рӯи назарияи нисбият маълум гардид, ки ҳосияти мақон ва замон ба ҳаракати объектҳои моддӣ вобаста аст ва ҳар сеи онҳо бо ҳамдигар алоқаи ҷудонопазир доранд.

А. Эйнштейн

Ба ҷои қонуни нютонии ҷозибаи ҷаҳонӣ Эйнштейн ҳодисаи ҷозибаи байниҳамдигарии объектҳои модди ро пешниҳод кард. Ӯ исбот намуд, ки ҳамаи моддаҳо қувваи ҷозибаи ҳамдигарро ба тарафи худ кашидан доранд. Дар зери таъсири модда макон ва замон тағйир меёбанд. Масалан, самти рафти нур дар ҳамон сурате тағйир меёбад, ки дар наздикиҳои он объекти моддӣ мавҷуд бошад.

Химия. Дар ин давра химия ҳам ба пеш қадами бузург гузошт. Соли 1869 олими рус Д. И. Менделеев системаи даврии унсурҳои химиявии ҳудро ҷой кард. Он вақт дар ҷадвали Менделеев ҳамагӣ 63 унсур мавҷуд буд, вале ӯ ҳосияти унсурҳои химиявиеро, ки ҳанӯз ҳуди онҳо маълум набуданд, пешакӣ муайян карда, дар ҷадвал ҷои онҳоро ҳолӣ монд.

Дар солҳои 70-90-уми асри XIX муҳаққиқони химия унсурҳои нави химияро кашф карданд. Фаронсагӣ Лекок Буабодран галлийро, швед Л. Ф. Нилсон скандийро, немис К. Винклер германийро, англис У. Рамзай дар таркиби ҳаво аргонро кашф кард. У. Рамзай соли 1898 бо ҳамроҳии Ҷ. Рэлей унсурҳои химиявии криптон, ксенон ва неонро кашф карданд.

Дар ин давра соҳаҳои нави химия ба вучуд омаданд. Алоқаи байниҳамдигарии химия ва физика имконият дод, ки физикаи химиявӣ ба вучуд ояд. Ҳисоби протсессҳои химиявӣ ин илмро ба риёзӣ бештар алоқаманд қунонд. Электрохимия низ яке аз соҳаҳои химия гардид. Омӯзиши ҳосияти физикии кристаллҳо барои ба вучуд омадани стереохимия сабабгור шуд.

Биология. Дар ин илм инкишофи назарияи эволюсионӣ идома ёфт. Соли 1871 асари Чарлз Дарвин "Пайдоиши одам" аз ҷой баромад. Аз ин пештар ӯ назарияи инкишофро қор карда баромада, дар ин бора асар навишт. Дарвин дар асоси таҳлили як қатор илмҳо дар бораи аз маймунҳои одамшакл пайдо шудани одам фикр баён кард.

Асосгузори услуби эволюсионӣ дар палеонтология В. А. Ковалевский ба шумор мерафт. Ӯ исбот намуд, ки протсессҳои эволюсионии ширхӯрон ба ивазшавии муҳити зисти онҳо вобаста аст. Қори ӯро баъдтар олими белгиягӣ Л. Долло давом дод.

Олими чех Грегор Мендел қонунияти аз насл ба насл гузаштани нишонаҳои ирсиятро қор карда баромад. Ӯ исбот намуд, ки ирс аз ҷизҳои таркибие иборат аст, ки асоси моддии онро ташкил медиҳанд. Дар ибтидои асри XX олимони дигар пешгӯиҳои Г. Менделро исбот намуда, мақоми хромосомаҳоро дар

ирсият муайян карданд. Онҳо ба хулоса омаданд, ки ҳар як хромосома аз воҳидҳои зиёди фондаовар иборат аст.

Олими рус И. П. Павлов дар соҳаи системаи физиологияи дил ва рағҳои хунгард ва физиологияи ҳазм тадқиқот гузаронид. ӯ макоми фаъолияти системаи асабҳоро дар протсессҳои физиологӣ санҷид. Бо ҳамин роҳ И. П. Павлов назарияи рефлексҳои шартӣ ва ғайришартиро кор карда баромад.

Олими ҳоландӣ Г. ла Фриз ва олимони рус К. А. Тимирязев ва И. В. Мичурин ҳам дар инкишофи илми биологияи охири асри XIX – аввали асри XX саҳми калон гузоштаанд.

Техника. Дар ИМА солҳои 60 – 70-ум дар коркарди гӯшт, ордкунии галла ва маъданистехсолкунӣ конвейер истифода бурда шуд. Ин тарзи истехсол дар заводҳои Форд дар солҳои 1912 – 1913 тақмил дода шуд. Конвейер сифати маҳсулотро беҳтар, миқдори онро зиёд ва протсесси истехсолотро қулай гардонид.

Нерӯи барқ сол то сол дар саноат ва нақлиёт бештар истифода бурда мешуд. Гузариши истехсолоти соҳибқорию корчаллонӣ ба автоматӣ ва хатҳои пайдарпай тақозо кард, ки генератор сохта шавад. Дар соҳаи барқ Э. Г. Грамм, Ф. Хефнер-Алтемек, М. Депре ва дигарон кор карданд. Дар асоси тадқиқоти онҳо барқгоҳи аввалин сохта шуд.

Дар миёнаи солҳои 80-ум ихтироъкорони немис Г. Даймлер ва К. Бенце типҳои нави ҳаракатдиҳандаи дарунсӯзро кор карда баромаданд, ки он бо бензин кор мекард. Ин ҳаракатдиҳанда дар нақлиёти берелс истифода бурда мешуд. Олими немис Р. Давал ҳаракатдиҳандаи нави дарунсӯзро сохт, ки он ба сӯзишвории вазнини моеъ кор мекард.

Трактори чархдор ва комбайн дар Калифорния

Автомашинан “Форд”

Саноати бо суръати тез тараққиқунанда ва махсусан сохтмони роҳҳои оҳан маъдани зиёдро талаб мекарданд. Барои ҳамин коркарди маъданро такмил додан лозим меомад. Дар баробари такмили истеҳсоли мартенӣ ва бессемерии маъдан усули нави конвертории оғро ихтироъкорони англис С. Ч. Томас ва П. Ч. Илкрест кор карда баромаданд. Маъдангудозон бо ин усул аз маъдан сулфур ва фосфорро ҷудо мекарданд. Ин кор имконият меод, ки маъдани зиёдтар истеҳсол карда шавад.

Дар даҳсолаҳои охири асри XIX олимони рус И. Л. Кондаков бо роҳи махсус моддан каучукро ба вуҷуд овард.

Дар ИМА дар нақлиёти роҳи оҳан “Системаи СБС” (сигнализатсия, блокировка, централизатсия – ба забони тоҷикӣ: хабардиҳӣ, марказонидан ва боздорӣ) сохта ба истифода дода шуд, ки он ҳаракати поездҳоро беҳавфтар гардонид. Дар нақлиёти роҳи оҳан ва кӯпрӯксозӣ пӯлод оҳанро танг карда баровард.

Соли 1891 дар Лондон радиуси аввалини метрои дар сатҳи ҷуқур сохташуда ба кор даромад. Ин намуди нави нақлиёт рӯз то рӯз зиёдтар мешуд.

Дар солҳои 90-ум дар ИМА, Швейсария, Германия, Италия, Англия роҳҳои оҳани барқии наздишаҳрӣ ва байнишаҳрӣ сохта ба истифода дода шуданд. Тепловози аввалине, ки бо сӯзишвории дизелӣ кор мекард ва суръати ҳаракаташ дар як соат 100 км буд, ба роҳ баромад.

Самолёти Блерио, ки аз болон Ла-Манш соли 1909 парвоз карда буд

Ба вучуд омадани наклиёти автомобилӣ низ ба ҳамин давра рост омад. Дар солҳои 80-ум Г. Даймлер мотосикли дучарха ва К. Бенс автомобили сечарха сохтанд. Бо ҳамин намуни нави наклиёт тавлид ёфт.

Дар солҳои 90-ум падару писар Дамлонҳои швейсарӣ дар автомобил чархҳои резиниро истифода бурданд. Ба истеҳсоли оммавии автомобил бошад, саноатчино америкой Г. Форд асос гузоштааст. То оғози Чанги якуми ҷаҳонӣ, дар зарфи 30 сол, дар ҷаҳон 2 миллион автомашина истеҳсол карда шуда буд.

Наклиёти обӣ ва ҳавопаймо ҳам таракки кард. Ба киштисозон муяссар гардид киштиҳое созанд, ки гунҷоишашон калон бошад ва бори зиёдеро аз як ҷой ба ҷои дигар кашонида тавонанд. Барои зарурати ҷарбӣ ҳам киштиҳои бузургҳаҷм сохта мешуданд. Дар соҳаи ҳавопаймоӣ тадқиқоти олимони рус, К. Э. Циолковский, Н. Е. Жуковский ва дигарон аҳамияти калон доштанд. Соли 1884 А. Ф. Можайский бо самолёте, ки ҳаракатдиҳандаи бугӣ дошт, парвоз кард. Самолётеро, ки бо ҳаракатдиҳандаи бензинӣ кор мекард, америкавиҳо бародарон Райтҳо сохтанд.

Аввали соли 1876 ду нафар ихтироъкори америкавӣ А. Г. Белл ва И. Грей телефонро сохтанд. Баъд аз он ки соли 1878 аз тарафи Т. А. Эдисон микрофон ихтироъ карда шуд, телефон дар тамоми ҷаҳон паҳн гардид.

Радиоалоқа ба кор даромад. Ба сохтани асбобҳои аввалини барқӣ низ ибтидо гузошта шуд. Нерӯи барқ барои равшан кардани хонаҳо ҳам истифода бурда мешуд. Дастгоҳи фонографӣ ва кинематографӣ ихтироъ карда шуд. Дар кишоварзӣ истифодаи тракторҳо оғоз ёфт.

Манораи
Эйфел

САНАҲОИ МУҲИМ

- 1859 — ихтироъ карда шудани тахлили спектрални шуои офтоб
- 1859 — аз тарафи Ч. Дарвин навишта шудани рисолаи “Пайдоиши намудҳо”, ки дар он назарияи инкишоф пешниҳод гардидааст
- 1868 — аз тарафи олими италиявӣ З. Бертранӣ бо номи “Таҷрибаи шарҳи геометрияи ғайриэвклидӣ” ҷоп кардани асари илмӣ
- 1869 — аз тарафи химики рус Д. И. Менделеев мурағаттаб шудани ҷадвали даврии унсурҳои химиявӣ
- 1871 — аз тарафи Ч. Дарвин навишта шудани рисолаи “Пайдоиши одам”
- 1876 — аз тарафи ихтироъкорони америкавӣ А. Г. Белл ва И. Грей ихтироъ карда шудани телефон
- 1873 — аз тарафи олими америкавӣ Т. А. Эдисон ихтироъ карда шудани микрофон
- 1887 — дар шаҳри Париж барпо гардидани Конгресси байналхалқии ситорашиносон
- 1891 — дар шаҳри Лондон ба қор даромадани хати аввалини метрополитен
- 1895 — аз тарафи олими англис У. Рамзай дар шароити лабораторӣ пайдо карда шудани газ
- 1895 — аз тарафи олими немис В. К. Рентген кашф карда шудани “шуои икс” – шуои рентген
- 1896 — ташкилҳои Иттиҳоди байналхалқии заминченкунӣ
- 1900 — ташкилҳои Иттиҳоди байналхалқии академияҳо
- 1905 — ҷоп шудани мақолаи А. Эйнштейн «Оид ба электродинамикаи ҷисмҳои ҳаракаткунанда», ки ба тавлиди назарияи нисбият ибтидо гузошт
- 1912 — дар шаҳри Париж ташкил ёфтани Бюрои байналхалқии вақт

— САВОЛ ВА СУПОРИШ —

1. Чаро дар баъзе мамлакатҳои ҷаҳон маориф нағз таракқӣ кард ва дар баъзе мамлакатҳои дигар он дар дараҷаи паст мондан гирифт?
2. Системан мустамликадорӣ ба маорифи халқи мамлакатҳои

мустамлика ва тобеъ чӣ таъсир расонид? 3. Дар бораи пешрафти илмҳои риёзӣ ва ситорашиносӣ маълумот диҳед. 4. Тараққиёти илми физикаро бо мисолҳо исбот кунед. 5. Дар бораи назарияи инкишофи Ҷ. Дарвин чиро медонед? 6. Дар бораи назарияи нисбияти А. Эйнштейн фикри худро баён кунед. 7. Оё системаи даврии унсурҳои химиявии Д. И. Менделеевро медонед? 8. Олимон кадом унсурҳои химиявии навро кашф карданд? 9. Кадом иттиҳодияҳои байналхалқии илмӣ ташкил карда шуданд? 10. Грегор Мендел ва И. П. Павлов дар илмӣ табиатшиносӣ чӣ саҳм гузоштаанд? 11. Дар бораи тараққиёти техника дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX нақл кунед. 12. Чаро илм ва техника дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX маҳз дар мамлакатҳои Европа ва Амрикаи Шимолӣ тараққӣ карданд? 13. Аз мавзӯ ҳулоса бароред.

---

§ 60–61. АДАБИЁТ ВА САҢЪАТ

Адабиёт. Рафти тараққиёти иқтисодии мамлакатҳои сармоядорӣ, сиёсати истилогаронаи мамлакатҳои империалистӣ, норозигии аҳли тараққиёти-ҷамоатчиғии демократии ҷаҳон аз ин сиёсат ба мазмуну мундариҷа ва самтҳои инкишофи адабиёт таъсир расонданд. Зарурат ба миён омад, ки дар шароити дигар ба ҳаёт ба тарзи нав нигариста, онро воқеъбинонатар инъикос намоянд. Адибон роҳҳои дар асарҳои худ дуруст инъикос кардани ҳаётро ҷустуҷӯ мекарданд.

Адабиёти реализми танкидӣ, ки дар асри XIX ба муваффақияти калон ноил гардида буд, дар охири ин аср ва аввали асри XX боз ҳам густариш ёфт. Дар адабиёт ва санъат ҷараёнҳои нав ба майлон омаданд. Онҳо иллатҳои ҷомеаро ба зери танкиди саҳт гирифта, роҳҳои халосиро аз бадбахтии ба сари мардум омада нишон додани мешуданд.

Натурализм. Ин ҷараён аввал дар Фаронса ба вуҷуд омадааст ва он маънои “табиат”-ро дорад. Натурализм дар назар дошт, ки нависанда ва санъаткор бояд воқеаҳоро бо диққати том омӯхта, дар онҳо қонуниятҳои амикро муайян кунанд, чи тавре ки қонунҳо дар физика, химия, табиатшиносӣ ва илмҳои дигар вуҷуд доранд. Натуралистчиён даъво доштанд, ки натурализм ягона фарҳанги аз ҷиҳати илмӣ асоснок аст. Вай ба адабиёту санъат хусусиятҳои ҳуҷҷатӣ

медихад, яъне сурати воқеаро дақиқан муайян месозад. Дар асарҳои натуралистӣ образ, баҳодихӣ ва мушоҳидаҳои шахсии муаллиф то дараҷае аз назар берун мемонданд. Аз сабаби он ки натуралистчиён ба асарҳои худ аз ҳад зиёд моҳияти биологӣ, физиологӣ, химиявӣ, физикӣ меоданд, қимати бадеии онҳо баланд набуд.

Символизм. Ин ҷараён дар Фаронса ҷавобан ба ҷараёни натурализм ба миён омадааст. Дар он ҷое, ки натурализм очизӣ мекард, ба ҷои он символизм ба майдон мебаромад. Бар хилофи натурализм символизм даъват мекард, ки воқеият ба ҳисоб гирифта нашавад. Реалистҳо мегуфтанд, ки воқеият ҳаматарафа ва эҷодкорона инъикос карда шавад, лекин символчиён боварии комил доштанд, ки аз “марзҳои воқеият” дур рафтани лозим аст. Мухити зиндагӣ, ба ақидаи онҳо, ночиз буда, шоёни тавачҷӯҳи зиёд нест.

Ҳарчанд символизм ба муваффақияти калон ноил нашуд, вале он тавонист, ки дар адабиёт ва хусусан дар назм мартабаи суҳанро баланд бардорад. Аксарияти символчиён бесамар будани ҷустуҷӯҳои эҷодии худро дарк карда, охиста-оҳиста ба реализм гузаштанд.

Футуризм. Футуризм аз калимаи латинии “футурус” – “оянда” гирифта шудааст. Ин ҷараёни адабӣ нисбат ба ҷараёнҳои дигари он дертар ба вуҷуд омадааст. Моҳияти ин ҷараён рад кардани санъат мебошад. Аз назари футурчиён санъат ҳамчун шакли махсуси шуури ҷамъиятӣ бояд тамоман нест шуда, ба як қисми истехсолот, рӯзгор ва сиёсат табдил дода шавад. Хизмате, ки ин ҷараён кардааст, аз он иборат аст, ки ба санъат хусусияти “индустириалӣ” дод. Он барои зебо сохтани техникаи ҳозиразамон ва бинокорӣ кӯмак расонидааст.

Декадентӣ. Номи ин ҷараён аз калимаи фаронсавии “декаленс” – “таназзул” пайдо шудааст. Декадентӣ таъсири бевоситаи гоҷҳои ифротӣ ба шуури адибон ва санъаткорон буд. Дар ин давраи мураккаб онҳо дар фаъолияти эҷодии худ мекалавиданд. Аз ҳамин сабаб декадентчиён мавқеи худро дар адабиёт ва санъат ба таври бояду шояд наёфтанд. Адибон ва санъаткорони ин равия бо қувваи одам ва пешрави минбаъдаи ҷомеа ба таври умедбахш боварӣ надоштанд.

Идеологияи империализм. Идеологҳои империализм аз гоҷҳои “озодӣ, баробарӣ ва бародарӣ”, ки як вақтҳо буржуазияи

озодихоҳ эълон карда буд, даст кашиданд. Таърихшиносони ифротӣ гоҷҳои пешқадами инкилобҳои буржуазиро таҳриф карда, онҳоро хато ва арбобони намоёни онро шӯхратпарасту хоин меномиданд. Файласуфону иқтисодчиён ва олимони дигар барои “исбот” кардани қонунӣ будани сохти мавҷуда аз худ ҳар гуна назарияҳоро бофта мебароварданд ва сиёсати истилогаронаи хориҷии мамлакатҳои империалистиро ҳақ мебароварданд.

Файласуфи немис Фридрих Нитше (1844 – 1900) яке аз машҳуртарин идеологҳои империализм буд. Ӯ таъкид мекард, ки одамон ба “ҷанобон” ва “ғулмон” тақсим шудаанд. “Ҷанобон – шахсони тавоно” ва “ғавқулинсон” буда, барои онҳо “ҳама қор раво аст”. “Ҷанобон” ҳаққу ҳуқуқ доранд, ки қонунҳои ахлоқро тамоман ба инобат нагиранд ва ҳар касеро, ки пеши роҳашонро мегирад, барои нафъи худ несту нобуд гардонанд.

Ин идеология “ҷангро маънии олии ҳаёт” номидааст. Беҳуда нест, ки баъдтар фашизм онро истифода бурд.

Барои ҳақ баровардани сиёсати истилогаронаи худ назариётчиёни империализм аз таълимоти олимони дигар, масалан, аз Чарлз Дарвин-ҳам истифода мебарданд. Онҳо қонунҳои олами ҳайвонотро нисбат ба ҷомеаи инсонӣ татбиқ карда, исбот мекарданд, ки мубориза барои ҳаёт ҷомеаро ба пеш ҳаракат медеҳад. Одамоне, ки аз гурӯҳнағӣ мемиранд, сабаби танбалӣи онҳост. Ин назариётчиёнро дар таърих “сотсиал-дарвинчиён” номидаанд. Сотсиал-дарвинчиён беҳаёна меғуфтанд, ки марғи ҷунин одамон барои хушбахтии дигарон зарур аст.

Адабиёти реалистӣ. Адибони реалистии нӯмаи дуҷуми асри XIX – аввали асри XX камбудихои ҷомеаро нотарсона ғош мекарданд. Яке аз машҳуртарин нависандагони реалисти он замон франсавӣ Эмил Золя буд. Ӯ дар романҳои бистҷилдаи худ, ки номи умумии “Ругон-Маккер. Таърихи табиӣ ва иҷтимоии як оила дар солҳои Империяи дуҷум”-ро гирифтаанд, ҳаёти ҳамаи табақаҳои ҷомеаи Фаронса – аз ашрофон сар карда то табақаҳои қорғару лашқарро инъикос кардааст. Вай дар ин асар зиддиятҳои иҷтимоии замони худро хеле хуб қушода тавонистааст.

Дар аввал Эмил Золя натуралист буд, вале баъд ба реализм ворид шуда, дар ин ҷараёни адабӣ машҳур гардид.

Эҷодиёти Чек Лондон аз эҷодиёти нависандагони дигар бо катъият ва амиқии кушодани образҳои қаҳрамонҳо фарқ мекунад. Романи ӯ “Пои оҳанин” аз азобу уқубати инсон дар охираш пешгӯӣ мекунад. Асари тарҷумаиҳолӣ Ч. Лондон “Мартин Иден” бо санъати баланди нависандагӣ иншо шудааст. Дар он муаллиф фоҷиаи ҳаёти эҷодкорро ба қалам додааст.

Дар ин давра адабиёти реалистии ИМА ба муваффақияти калон ноил гардид. Баъд аз ҷанги шаҳрвандии солҳои 1861 – 1865 адабиёти ин мамлакат рӯ ба тараққӣ ниҳод. Инро дар эҷодиёти яке аз намояндагони машҳури адабиёти Америка Марк Твен дидан мумкин аст. Ӯ ҳаҷвнигор бошад ҳам, тавассути ҳамин жанр воқеияти ҷомеаро хуб баён карда тавонистааст. “Аҷнабиҳо дар дарбори шох”, “Давродаври олам”, “Саргузашти Том Сойер” ва “Саргузашти Геклберри Финн” исботи ин гуфтаҳо мебошанд.

Дар эҷодиёти нависандаи дигари машҳури ИМА Теодор Драйзер тарзи “зиндагии америкавӣ”-ро мебинем. Ӯ дар асарҳои худ тарафи манфии “шукуфоии” Америкаро ба хонандагон кушода додааст. Инро шумо аз романҳои “Ҳоҳар Кёрри”, “Ҷенни Герхардт”, “Молиячӣ”, “Титан” ва романҳои дигари ӯ дида метавонед. Дар онҳо Т. Драйзер ҷомеаи сармоядориро ба зерӣ тозиёнаи шадиди танқид гирифтааст.

Ромен Роллан тавассути асари бисёрҷилдаи худ “Жан Кристоф” таназули ахлоқии ҷомеаи буржуазии Фаронса ва Германияи замони худро ба қалам додааст. Қаҳрамони асари ӯ бастакор Кристоф ба разолат, риёкорӣ, фиребу найранг ва мансабпарастӣ ришвахӯрӣ тоқатнопазир аст. Асарҳои дигари Р. Роллан, аз он ҷумла, “Ярмарка дар майдон” низ фиску фасоди ҷомеаи Фаронсаро фош кардааст.

Насли нави реалистон Ҷон Голсуорсӣ, Бернард Шоу, Герберт Уэлс ва дигарон ҳам бо асарҳои баландгояи худ обрӯи ҷаҳонӣ касб намудаанд. Онҳо мунофиқӣ, гофилӣ ва маҳдудиятҳои табақаҳои болоии ҷомеаро бераҳмона танқид мекунанд.

Нависандаи машҳури немис Т. Манн дар асари машҳури худ “Империя” ҷиҳатҳои манфии ҷомеаи Германияро фош намудааст. Дар саҳифаҳои он шумо бо шоҳону кайзерҳо, хоинону ашрофон, амалдорону императори Германия Вилгелми II шинос мешавед ва мефаҳмед, ки онҳо чӣ хел инсонхоянд. Ин нависанда дар пешрафти адабиёти ҳаҷвин ҷаҳон мақоми калон дорад.

Адабиёти реалистӣ на танҳо дар Европаю Америка, инчунин дар баъзе мамлакатҳои қитъаҳои дигар ҳам пеш рафт ва хусусан адабиёти Шарқ. Аз намоёндагони он танҳо ду нафар А. Рюсскэи чопонӣ ва Р. Тақури ҳиндиҳо ном мебарем. Яке тавассути новеллаҳо гоҷҳои манфии замонро маҳкум мекунад, дигаре тавассути роману повестҳо ва ҳикояҳои худ бо мазмуни чуқури фалсафӣ ва завқи баланди бадеӣ мардумро даъват мекунад, ки барои истиклолияти миллӣ мубориза баранд. Асарҳои Р. Тақур ба проблемаҳои ҳаёти мардуми Ҳиндустон, ишқу муҳаббат ва зиддиятҳои иҷтимоии ҷомеа бахшида шудаанд. Романи “Завол”-и ӯ аз ҳамин қабил асарҳост.

Реализми сотсиалистӣ. Ин ҷараён ба ҳаракати коргарӣ ва пайдоиши идеологияи сотсиалистӣ алоқаманд аст. Он асосан аз Коммунаи Париж оғоз ёфтааст. Шоири коммунар Эжен Потье, ки шахсан дар баррикадаҳо бар зидди версалчиён меҷангид, шеърӣ машҳури худ “Интернасионал”-ро навишт, ки он баъдтар суруди коммунистон гардид. Дар қатори Э. Потье шоирони дигари Коммунаи Париж – Жан-Батиста, Луиза Мишел ва дигарон дар бораи мақсаду мароми синфи коргар ва муборизаи он бар зидди буржуазия ва замони кӯҳна асарҳо эҷод кардаанд.

Дар солҳои 80-ум нависандаи коммунарҳо Жюль Валлес асари сегонаи “Жак-Ветра”-ро офарид, ки дар бораи ҳаёти вазнини қаҳрамони худ – аз бачагаш сар карда то ҷонбозиҳои ӯ дар сангарҳо нақл мекунад.

Дар охири асри XIX – аввали асри XX шоирону нависандагони дигари адабиёти реализми сотсиалистӣ ба воқеа расиданд ва на танҳо дар Фаронса.

Нависандаи маъруфи реализми сотсиалистии рус А. М. Горкий буд. Мо гоҷҳои ин равияи реализмро дар “Таронаи мурғи тӯфон”, “Таронаи мурғи лочин”, романи “Модар” ва асарҳои дигари ӯ баръало мебинем. А. М. Горкий ифодагари манфиатҳои синфи коргар ва деҳқон буд. Ӯ боварӣ дошт, ки синфи коргар бар буржуазия ғалаба мекунад.

Адабиёти реализми сотсиалистӣ дар мамлакатҳои дигар ҳам пайдо мешавад. Баъдтар он дар ИҶШС ва мамлакатҳои дигари сотсиалистӣ ба зинаи баланди таракқиёти худ расида, қисми таркибии идеологияи марксистиро ташкил намуд. Ин адабиёт хусусияти синфӣ дошт.

Санъат. Аз нимаи дуюми асри XIX сар карда, санъат то соли 1918 дар Европаи Ғарбӣ ва Америка роҳи бузурги тараққиётро тай кард. Дар ин давра дар байни ҷараёнҳои гуногуни он рақобат вучуд дошт. Оқибат санъати демократӣ ва реалистӣ арзи вучуд мекунад.

Санъати рассомӣ. Ба шарофати тараққиёти босуръати санъати реалистӣ дар баъзе мамлакатҳо санъати миллӣ хеле пеш рафт. Рассомон асарҳои реалистии шоёни тақозои замонро меофариданд. Инро мо дар мисоли Русия гуфта метавонем. Рассомони машҳури он замони ин мамлакат И. Е. Репин ва В. А. Серов обрӯи ҷаҳонӣ пайдо намуданд.

Дар охири асри XIX – аввали асри XX санъати рассомии Фаронса дар Европа ва Америка мавқеи пешсафро ишғол мекард. Дар давоми қариб ним аср мактаби рассомии фаронсавӣ ба ҷаҳонӣ як гулдастаи рассомонро тӯҳфа кард. Дар ин гулдаста Эдуард Манэ, Эдгар Дега, Камилл Писарро, Огюст Ренуар, Клод Моне, Алфред Сислей ва Пикассони ҷавон мавқеи махсус доштанд.

Дар Германия бошад, дар натиҷаи таъсири васвасаи миллатчигӣ ва ниқорталабии баъди ғалаба дар ҷанги солҳои 1870 – 1871 бар Фаронса санъат рӯ ба таназзул ниҳод. Вале ба ҳар ҳол дар ин мамлакат ҳам устодони забардасти санъати рассомӣ, ба монанди Вилгелм Лейбл ба воя расиданд.

Театр. Дар аксари мамлакатҳои Европа, Америкаи Шимолӣ ва баъзе мамлакатҳои дигар театрҳои, ки ба реализм рӯ оварда буданд, ба муваффақият ноил шуданд.

Тараққиёти театри Русия дар охири асри XIX – аввали асри XX ба қомебиҳои санъати реалистӣ вобаста буд. Хунарманди машҳури рус М. Н. Ермолова, ки дар Театри Хурд қор мекард, ба образҳои классикаи русу ҷаҳонӣ рӯи замонавӣ мебахшид. В. Ф. Комиссаржевская аз М. Н. Ермолова монданӣ надошт. Ӯ бо маҳорати баланди актёрӣ аз актёрони дигар фарқ мекард.

Аз тарафи К. С. Станиславский ва В. И. Немирович-Данченко ташкил карда шудани Театри Бадееи Москва воқеаи муҳими маданияи Русия буд.

Чунин мисолҳоро дар бораи ҳаёти театрии Фаронсаю Германия, Италияю Англия, Америкаю Австрия ва мамлакатҳои дигари пешқадами ҳамоноақта ҳам овардан мумкин аст. Дар ин давра санъати сахнавии ҷаҳон ба зинаи баландтари қомолёбии

худ кадам мегузошт. Бо вучуди ин он дар аксар мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ, Осиё, Африка ва баъзе давлатҳои Европа ханӯз тараққӣ накарда буд.

Ҳайкалтарошӣ. Ин навъи санъат бештар дар Фаронса ва ИМА тараққӣ кард. Асарҳои ҳайкалтарошони фаронсавӣ Огюст Роден “Шахрванди Кале”, “Бӯса”, “Мутафаккир” ва ғайра аз рӯи драматизм, услуби ифодаебӣ ва санъати баланди худ, ки зебӣ ва мардонагии инсонро тараннум кардаанд, касро мафтун мекунад.

Ҳайкалтарошони дигари фаронсавӣ Аристид Майол ва Антуан Бурдел устодони бузурги санъати ҳайкалтарошии асри XX гардиданд. Эҷодиёти Бурдел, ки ба санъати монументалӣ тааллуқ дорад ва асарҳои Майол, ки бо зебоии рӯҳӣ ва ҷисмонии инсон марбутанд, аз санъати ҳайкалтарошии Юнони Қадим дарак медиҳанд, ба ин намуди санъат рӯҳи тоза бахшидаанд.

Шарл Деспю, ки низ фаронсавӣ мебошад, ҳайкалтароши немис Георг Колбе ва америкой Огастес Сент-Годенро ҳам бо Аристид Майол ва Антуан Бурдел дар як саф гузоштан мумкин аст. Онҳо санъати ҳайкалтароширо бо асарҳои баландмазмуни худ ганӣ гардониданд.

Меъмори. Дар санъати меъмори типӣ нави сохтусозҳои муҳандисӣ пайдо шуданд. Кӯпруки Брунклин, ки онро падару писар Рёблингҳо дар Нию Ёрк сохтаанд ва манораи баланди машҳури оҳанине, ки онро муҳандис А. Г. Эйфел барои намоишгоҳи Умумичаҳонии соли 1889 дар шаҳри Париж сохта буд, аз бузургтарин иншоотҳои санъати меъмории он замон мебошанд.

Меъмори америкавӣ Люис бо ёрии системаи болорҳои оҳану бетонӣ ва лифтҳо ба сохтани биноҳои аввалини азамати сарбафалаккашида сар кард. Дар баробари ин меъморои бо зебоӣ дилкаш сохтани биноҳои истиқоматию ҷамъиятӣ ва иншоотҳои дигари меъморию муҳандисии боҳашамат диққати махсус меодагӣ мешаванд.

— САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар бораи хусусиятҳои адабиёт ва санъати нимаи дууми асри XIX – аввали асри XX нақл кунед. 2. Моҳияти ҷараёнҳои натурализм ва символизмро дар адабиёт ва санъат кушода диҳед.

3. Футуризм ва декадентӣ чӣ хел ҷараёнҳои адабиёт ва санъат ҳастанд? Оё онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд? 4. Дар бораи моҳияти идеологияи империалистӣ маълумот диҳед. 5. Дар бораи ғояҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ Фридрих Нитше чӣ гуна медонед? 6. Назарияи “социал-дарвинизм” дар бораи чӣ баҳс мекунад? 7. Адабиёти реалистӣ чист? Реализм чанд хел мешавад? Дар бораи онҳо далелҳо биёред. 8. Реализми социалистӣ чӣ хел ҷараён аст? 9. Дар бораи санъати рассомии охири асри XIX – аввали асри XX ҷаҳон маълумот диҳед. 10. Дар бораи муваффақиятҳои ҳайкалтарошии индавраинаи Ғарб чӣ гуфта метавонед? 11. Кадом иншоотҳои бузурги меъмории нимаи дуюми асри XIX-и ҷаҳонро медонед? Онҳоро кӣ сохтаанд?

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
-----------------	---

ФАСЛИ 3.

МАМЛАКАТҲОИ ҶАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

БОБИ VII.

МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛҲАЛҚӢ

§ 1–2. Мамлакатҳои империалистӣ дар роҳи аз нав тақсим кардани ҷаҳон	5
---	---

БОБИ VIII.

МАМЛАКАТҲОИ ЕВРОПА ВА АМЕРИКА

§ 3. Англия дар солҳои 50-60-уми асри XX	16
§ 4–5. Англия дар охири асри XIX – аввали асри XX	23
§ 6. Муттаҳидшавии Италия	32
§ 7–8. Ҷанги Фаронса ва Пруссия	39
§ 9. Фаронса дар охири асри XIX – аввали асри XX	48
§ 10–11. Германия дар охири асри XIX – аввали асри XX	54
§ 12. Русия дар нимаи дуюми асри XIX	65
§ 13–14. Русия дар ибтидои асри XX	70
§ 15–16. Империяи Австро-Венгрия дар нимаи дуюми асри XIX – аввали асри XX	78
§ 17–19. Испания дар асри XIX – аввали асри XX	88
§ 20–21. Иёлотҳои Муттаҳиди Америка аз оғози асри XIX то анҷоми ҷанги мулкӣ	102
§ 22–23. Иёлотҳои Муттаҳиди Америка дар охири асри XIX – аввали асри XX	115
§ 24–25. Мамлакатҳои Америкаи Лотинӣ	127

БОБИ IX.

МАМЛАКАТҲОИ ОСИЁ ВА АФРИКА

§ 26–27. Чин	138
§ 28. Корея	150
§ 29. Мугулистон	158
§ 30–31. Чопон	163
§ 32. Филиппин	173
§ 33–34. Ветнам	180
§ 35. Индонезия	190
§ 36–37. Ҳиндустон	197
§ 38–39. Афғонистон	210
§ 40–41. Эрон	220
§ 42–44. Мамлакатҳои Осии Марказӣ: Аморати Бухоро, Хониҳои Қўқанд ва Хева	232
§ 45–47. Империяи Туркия	245
§ 48–50. Мамлакатҳои Араб	260
§ 51. Ҳабашистон	280
§ 52–53. Мамлакатҳои ҷанубтари Саҳрои Кабир ва Африкаи Ҷанубӣ	285

БОБИ X.

ҶАНГИ ЯКУМИ ҶАҲОН

§ 54–55. Оғози ҷанг. Амалиёти ҳарбӣ дар солҳои 1914-1916	296
§ 56–57. Рафти ҷанг дар солҳои 1917-1918 ва хотима ёфтани он	307

БОБИ XI.

МАДАНИЯТИ ХАЛҚҲОИ ҶАҲОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX – АВВАЛИ АСРИ XX

§ 58–59. Маориф, илм ва техника	317
§ 60–61. Адабиёт ва санъат	325